1

У кінці серпня великою ущелистою севастопольською дорогою, між Дуванкой 1 і Бахчисараєм, ступою, в густій і гарячій куряві, їхав офіцерський візок (той особливий, якого ніде більше не зустрінете, візок, що становить щось середнє між жидівською бричкою, російським возом і кошиком).

У візку — спереду, навпочіпки, сидів денщик у нанковому сюртуці і в колишньому офіцерському кашкеті, що зробився зовсім м'яким, і посмикував віжками; позаду на вузлах і в'юках, укритих попонною, сидів піхотний офіцер у літній шинелі. Офіцер був, як можна було гадати про нього, коли він сидів, невисокий на зріст, але надзвичайно широкий,

О

1'Остання станція до Севастополя. (Прим. Л. М. Толстого).

і не так від плеча до плеча, як від грудей до спини; він був широкий і дебелий, шия і потилиця були в нього добре розвинені й напружені, так званої талії — перехвату посередині тулуба — в нього не було, але й живота теж не було, навпаки, він був скоріш худий, особливо на обличчі, з нездоровою жовтавою засмагою. Обличчя його було б гарне, коли б не якась одутлість і м'які, нестаречі, великі зморшки, що зливали і побільшували риси і надавали всьому обличчю загального виразу несвіжості й грубості. Очі в нього були невеликі, карі, надзвичайно жваві, навіть зухвалі; вуса дуже густі, але не широкі, й обкусані; а підборіддя і особливо вилиці вкриті були надзвичайно цупкою, густою й чорною дводенною бородою. Офіцера було поранено 10 травня осколком у голову, на якій ще й досі він носив пов'язку, і тепер, почуваючи себе вже з тиждень зовсім здоровим, із сімферопольського госпіталю їхав до полку, що стояв десь там, звідки чулися постріли,— але чи в самому Севастополі, на Північній чи на Інкермані, він іще ні в кого не міг

довідатися як слід. Постріли вже чулися, особливо тоді, коли не заважали гори або доносив'вітер, надзвичайно виразно, часто, і, здавалося, близько: то начебто вибух стрясав повітря й мимоволі змушував здригатися, то швидко один за одним лунали не такі сильні звуки, як барабанний дріб, що його перебиває часом приголомшливий гуркіт, то все зливалося в якусь перекотисту тріскотняву, схожу на громові удари, коли гроза в повному розпалі і тільки що хлинула злива. Всі говорили, та й чути було, що бомбардування йде жахливе. Офіцер підганяв денщика: йому, здавалося, хотілось якомога швидше приїхати. Назустріч ішов великий обоз російських селян, що привозили провіант у Севастополь, і тепер ішов звідти, повний хворих і поранених солдатів у сірих шинелях, матросів у чорних пальтах, грецьких волонтерів у червоних фесках та ополченців з бородами. Офіцерський візок мусив спинитися, і офіцер, мружачись і кривлячись від куряви, що густою нерухомою хмарою знялася на дорозі, набивалася йому в очі й

вуха і липла на пітне обличчя, із злісною байдужістю дивився на обличчя хворих і поранених, які проходили повз нього.

— А це з нашої роти солдатик хворий,— сказав денщик, обертаючись до пана й показуючи на віз, повний поранених, що в цей час порівнявся з ними.

На возі спереду сидів боком російський бородань у поярковому капелюсі і, ліктем притримуючи пужално, зв'язував батіг. За ним на возі тряслося чоловік з п'ять солдатів у різних позах. Один, з підв'язаною якимсь мотузочком рукою, в шинелі наопашки на дуже брудній сорочці, хоч худий і блідий, сидів бадьоро в середині воза й узявся був за шапку, побачивши офіцера, але потім, згадавши, мабуть, що він поранений, удав, що він тільки хотів почухати голову. Другий, поруч нього, лежав на самому дні воза; видно було тільки дві схудлі руки, якими він тримався за полудрабки воза, і підняті коліна, що, як манули, теліпалися на всі боки. Третій, з опухлим

обличчям і обв'язаною головою, на якій зверху стирчала солдатська шапка, сидів збоку, спустивши ноги до колеса, і, спершись руками на коліна, дрімав, здавалося. Ось до нього й звернувся проїжджий офіцер.

— Должников! — гукнув він.

— Я-о! — відповів солдат, розплющуючи очі й скидаючи кашкета, таким густим і уривчастим басом, начебто чоловік з двадцять солдатів крикнули разом.

— Коли тебе поранено, братику?

Олов'яні, запливлі очі солдата пожвавішали: він, видимо, впізнав свого офіцера.

— Здравія бажаєм, вашбородіє! — тим самим уривчастим басом крикнув він.

— Де тепер полк стоїть?

— У Сівастополі стояли; в середу переходити хотіли, вашбородіє!

— Куди?

— Иезвісно... певно, па Північну, вашбородіє! Теперечки, вашбородіє, — додав він протяжним голосом і надіваючи шапку,— вже скрозь палити став, усе більше з бомбів, аж до бухти доносить; ниныси так б'є, що біда аж...

Далі не можна було чути, що говорив солдат; але з виразу його обличчя й пози видно було, що він з деякою злобою людини, що страждає, говорив речі невтішні.

Проїжджий офіцер, поручик Козельцов, був офіцер незвичайний. Він був не з тих, що яшвуть так-то і роблять те-то, а не роблять того-то через те-то, що так живуть і роблять інші: він робив усе, що йому хотілося, а інші вже робили те саме і були певні, що це добре. Його вдача була досить багата; він був не дурний і разом з тим талановитий, добре співав, грав на гітарі, говорив дуже жваво й писав дуже легко, особливо казенні папери, иа яких набив руку, коли був полковим ад'ютантом; але найприкметніша була його вдача самолюбною енергією, яка, хоч і була найбільше заснована на цій дрібній талановитості, була сама по собі рисою чіткою і разючою. У нього було одно з тих самолюбств, які до такої міри злилися з життям і які найчастіше розвиваються в самих чоловічих, а надто військових, гуртках, що він не розумів іншого вибору, як першенствувати або знищуватись, і що самолюбство було рушієм навіть його внутрішніх спонукань: він сам з собою любив першенствувати над людьми, з якими себе порівнював.

по

— А як же! дуже слухатиму я, що Москва 1 базікає! — пробурмотів поручик, відчуваючи якийсь тягар дпатії на серці й туманність думок, залишених у нього виглядом транспорту поранених і словами солдата, значення яких мимоволі підсилювалось і підтверджувалось звуками бомбардування.— Смішна ця Москва... Гайда, Ніколаєв, рушай же... Чого ти заснув? — додав він трохи буркотливо на денщика, поправляючи поли шинелі.

Віжки засмикались, Ніколаєв зацмокав, і візочок покотився риссю.

— Тільки погодуємо хвилинку й зараз, сьогодні ж, далі,— мовив офіцер.

Уже в'їжджаючи у вулицю розвалених решток камінних стін татарських будинків Дуванкой, поручик Козельцов знову був затриманий транспортом бомб і ядер, що йшов у Севастополь і скупчився на дорозі.

Два піхотні солдати сиділи в самій пилюці на камінні розваленої огорожі, біля дороги, і їли кавун з хлібом.

— Далеко йдете, землячок? — сказав один з них, пережовуючи хліб, солдатові, що з невеликою торбою за плечима спинився біля них.

— В роту йдемо з губернії,— відповів солдат, дивлячись у бік від кавуна й поправляючи торбу за

О

1 В багатьох армійських полках офіцери напівпрезирливо, напівласкаво звуть солдата Москвою або ще присягою. (Прим. Л. Ж. Толстого).

спиною.— Ми ось, вважай, третій тиждень при сіні ротному перебували, а тепер, бач, потребували всіх; та невідомо, в якому місці полк стоїть в теперішній час. Подейкують, що на Корабельну заступили наші на тому тижні. Ви не чули, земляки?

— В городі, брат, стоїть, в городі,— промовив другий, старий фурштатський солдат, з насолодою колупаючи складаним ножем у неспілому, білястому кавуні.— Ми ось тільки з опівдня звідтіля йдемо. Таке страхіття, брате мій, що й не ходи ліпше, а тут упади де-небудь, у сіно, якийсь день пролеж — діло краще буде.

— А що таке, земляки?

— Або ж не чуєш, ниньки кругом палить, аж і місця цілого нема. Що нашого брата перебив, і сказати годі! — І той, що говорив, махнув рукою й поправив шапку.

Прохожий солдат задумливо похитав головою, поцмокав язиком, потім витяг з халяви люлечку, не набиваючи її, розколупав пригорілий тютюн, запалив шматочок губкп у солдата, що курив, і трохи підняв шапочку.

— Піхто, як бог, земляки! Прощавайте! ■— сказав він і, підтруснувши за спиною мішок, пішов по дорозі.

— Ех, почекав би краще! — сказав переконливо-протяжно солдат, що колупав кавуна.

— Все одно,— пробурмотів прохояшй, пролазячи між колесами возів, що збилися в купу,— видно, теж кавуна купити повечеряти; бач, що кая^уть люди.

З

Станція була повна народу, коли Козельцов під'їхав до неї. Перший, хто зустрівся йому ще на ґанку, був худорлявий, дуже молодий чоловік, доглядач який пересварювався з двома офіцерами, що йшли за ним.

— І не те що три доби, і десять діб почекаєте! і генерали чекають, батечку! — говорив доглядач з бажанням дошкулити проїжджим,— а я вам не запряжуся ж.

— То нікому не давай коней, коли нема!.. А чому дав якомусь лакеєві з речами? — кричав старший з двох офіцерів, із склянкою чаю в руках, і, видимо, уникаючи займенника, але даючи відчути, що дуже легко й ти сказати доглядачеві.

— Та ви самі подумайте, пане доглядачу,— говорив із запинками другий, молоденький офіцерик,— нам не для своєї втіхи треба їхати. Ми ж теж, виходить, потрібні, коли нас кликали. А то я, далебі, генералові Крамперу неодмінно це скажу. А — то це що ж... ви, значить, не поважаєте офіцерського звання.

— Ви завжди зіпсуєте! — перебив його з досадою старший.— Ви тільки заважаєте мені; треба вміти з ними говорити. Ось він і втратив повагу. Коней зараз же, я кажу!

— І радий би, батечку, та де ж їх узяти? Доглядач помовчав трохи і раптом розпалився і,

розмахуючи руками, почав казати:

— Я, батечку, сам розумію і все знаю; та що станете робити! Ось дайте мені тільки (на обличчях

О

1 Станційний доглядач — чиновник, у віданні якого була поштова станція.

у офіцерів з'явилася надія)... дайте тільки до кінця місяця дожити — і мене тут не буде. Краще на Ма-лахів курган 1 піду, ніж тут зоставатись. їй-богу! Нехай роблять, як хочуть, коли такі розпорядження: на всій станції тепер жодного візка міцного нема, і віхтя сіна вже третій день коні не бачили.

І доглядач зник у воротях.

Козельцов разом з офіцерами ввійшов у кімнату.

— Що ж,— зовсім спокійно мовив старший офіцер молодшому, хоч за секунду перед цим він здавався розлюченим,— уже три місяці їдемо, почекаємо ще. Не біда — встигнемо.

У димній, брудній кімнаті було так повно офіцерів і чемоданів, що Козельцов ледве знайшов місце на вікні, де й сів; удивляючись в обличчя і вслухаючись у розмови, він почав робити цигарку. Праворуч від дверей, біля перекошеного засмальцьованого стола, на якому стояло два самовари з позеленілою подекуди міддю і розкладений був цукор у різних папірцях,

о

1 Маяахів курган — одне з найголовніших укріплень Севастополя на східному боці оборонної лінії, між другим і третім бастіонами.

сиділа головна група: молодий безвусий офіцер у новому архалуці ', напевне, перешитому з жіночого капоту, доливав чайника; чоловік з чотири таких самих молоденьких офіцерів були в різних кутках кімнати: один з них, підклавши під голову якогось кояїу-ха, спав на дивані; другий, стоячи біля стола, різав смажену баранину безрукому офіцерові, що сидів біля стола. Два офіцери, один в ад'ютантській шинелі, другий у піхотній, але тонкій, і з сумкою через плече, сиділи біля лежанки і тільки по тому, як вони дивилися на інших і як той, що був з сумкою, курив сигару, видно було, що вони не фронтові піхотні офіцери і що вони задоволені цим. Не те щоб видно було презирство в їхній манері, але якийсь самовдоволе-ний спокій, заснований почасти на грошах, почасти на близьких стосунках з генералами,— усвідомлення вищості, що доходила навіть до бажання приховати її. Ще молодий губатий лікар і артилерист з німецькою фізіономією сиділи майже на ногах у молодого офіцера, що спав на дивані, і лічили гроші. Чоловік з чотири денщиків — одні дрімали, інші поралися з чемоданами та клунками біля дверей. Козельцов між усіма обличчями не знайшов ні одного знайомого; але він з цікавістю став услухатися в розмови. Молоді офіцери, що, як він одразу ж з самого вигляду вирішив, тільки що їхали з корпусу, сподобались йому

і, головне, нагадали, що брат того, теж з корпусу, цими днями мав прибути до однієї з батарей Севастополя. А в офіцері з сумкою, що його обличчя він бачив десь, йому все здавалося огидним і зухвалим. Він навіть з думкою: "Присадити його, коли б він надумав що-небудь сказати",— перейшов од вікна до

1 Архалук — широкий каптан, що застібається гачками.

лежанки й сів на неї. Козельцов загалом, як справжній фронтовий і добрий офіцер, не тільки не любив, але був обурений проти штабних, за яких він з першого погляду визнав цих двох офіцерів.

— Однак це страх як досадно,— казав один з молодих офіцерів,— що так уже близько, а не можна доїхати. Може, сьогодні бій буде, а нас не буде.

В пискливому тоні голосу та в плямоподібному свіжому рум'янці, що набіг на молоде обличчя цього офіцера в той час, як він говорив, видно було цю милу молоду несміливість людини, яка безперестанку боїться, що не так виходить її кожне слово.

Безрукий офіцер з усмішкою подивився на нього.

— Устигнете ще, повірте,— сказав він.

Молодий офіцерик шанобливо подивився на змарніле обличчя безрукого, що несподівано посвітлішало від усмішки, замовк і знову взявся до чаю. Справді, в обличчі безрукого офіцера, в його позі і особливо в тому норожньому рукаві шинелі виявлялося багато цієї спокійної байдужості, яку можна пояснити так, що в усякій справі чи

розмові він дивився, ніби кажучи: "Все це прекрасно, все це я знаю і все можу зробити, якби я захотів тільки".

— Як же ми вирішимо,— сказав знову молодий офіцер своєму товаришеві в архалуці,— ночуємо тут чи поїдемо своїм конем?

Товариш відмовився їхати.

— Ви можете собі уявити, каштане,— казав той, що наливав чай, звертаючись до безрукого і підіймаючи ножик, що його впустив той,— нам сказали, що коні страшенно дорогі в Севастополі, ми й купили гуртом коня в Сімферополі.

— Дорого, я гадаю, з вас здерли?

— Далебі, не знаю, капітане: ми заплатили з візком дев'яносто карбованців. Це дуже дорого? — додав він, звертаючись до всіх і до Козельцова, який дивився на нього.

— Недорого, коли молодий кінь,— сказав Козельцов.

— Справді? А нам казали, що дорого... Тільки він кривий тропіки, тільки це минеться, нам казали. Він міцний такий.

— Ви з якого корпусу? — спитав Козельцов, який хотів довідатися про брата.

— Ми тепер з Дворянського полку, нас шестеро; ми всі їдемо в Севастополь за власним бажанням,— говорив балакучий офіцерик,— тільки ми не знаємо, де наші батареї: одні кажуть, що в Севастополі, а ось вони казали, що в Одесі.

— А в Сімферополі хіба не можна було довідатись? — запитав Козельцов.

— Не знають... Можете собі уявити, наш товариш ходив там у канцелярію: йому грубощів наговорили... можете собі уявити, як неприємно!.. Будь ласка, хочете готову цигарку? — сказав він у цей час безрукому офіцерові, який хотів дістати свою сигарницю.

Він з якимсь догідливим захопленням слугував йому.

— А ви теж із Севастополя? — говорив він далі.— Ох, боже мій, як це дивно! А як же ми всі в Петербурзі думали про вас, про всіх героїв! — сказав він, звертаючись до Козельцова шанобливо і добродушно лагідно.

— Як же, вам, може, назад доведеться їхати? — спитав поручик.

— От цього ми й боїмося. Можете собі уявити, що ми, як купили коня й придбали все потрібне — кавника спиртового і ще всякий дріб'язок необхідний — у нас грошей зовсім не лишилося,— сказав він тихим голосом і оглядаючись на свого товариша,— отож коли їхати назад, ми вже й не знаємо, як бути.

— Хіба ви не одержали подорожніх грошей? — спитав Козельцов.

— Ні,— відповів той пошепки,— тільки нам обіцяли тут дати.

— А посвідчення у вас є?

— Я знаю, що головне — посвідчення; але мені в Москві сенатор один — він мені дядько,— як я в нього був, він сказав, що тут дадуть, а то він сам мені дав би. То дадуть так?

— Неодмінно дадуть.

— І я думаю, що, може, так дадуть,— сказав він таким тоном, який доводив, що, питаючи на тридцяти станціях усе те саме і скрізь дістаючи неоднакові відповіді, він уи" нікому гаразд пе вірив.

5

— Та як же не дати? — сказав раптом офіцер, що сварився на ґанку з доглядачем і в цей час підійшов до тих, що розмовляли, і звертаючись почасти й до штабних, що сиділи поряд, як до більш достойних слухачів. — Адже я так само, як і ці панове, побажав у діючу армію, навіть у самий Севастополь просився з прекрасної посади, і мені, окрім прогонів 1 од П., сто тридцять шість карбованців сріб-

1 Прогони — встановлена плата за проїзд поштовими кіньми.

лом, нічого не дали, а я вже своїх більше як сто п'ятдесят карбованців витратив. Подумайте тільки, вісімсот верст третій місяць їду. Ось із цими панами другий місяць. Добре, що в мене були свої гроші. Ну, а коли б не було їх?

— Невже третій місяць? — спитав хтось.

— А що накажете робити,—говорив розповідач.— Адже якби я не хотів їхати, я і не просився б з доброї посади; то, виходить, я не став би жити в дорозі, вже не через те, щоб я боявся б... а змоги ніякої нема. У Перекопі, скажімо, я два тияші жив; доглядач з вами й говорити не хоче, — коли хочете їдьте; самих кур'єрських подорожніх он скільки лежить. Уже, мабуть, така доля... адже я бажав би, та, мабуть, така доля; я ж не через те, що ось тепер бомбардування, а, мабуть, поспішай не поспішай — однаково; а я ж як хотів би...

Цей офіцер так старанно пояснював причини своєї затримки і начебто виправдувався в них, що це мимоволі наводило на думку, що він боїться. Це ще стало помітніше, коли він розпитував про місце перебування свого

полку і чи небезпечно там. Він аж зблід, і голос йому урвався, коли безрукий офіцер, який був у тому самому полку, сказав йому, що за ці два дні в них лише офіцерів сімнадцять чоловік вибуло.

Справді, цей офіцер в дану хвилину був страшенним боягузом, хоч шість місяців тому він аж ніяк не був ним. З ним стався переворот, якого зазнав багато хто і раніше і після нього. Він жив в одній з наших губерній, де є кадетські корпуси, і мав прекрасну спокійну посаду, але, читаючи в газетах і особистих листах про діла севастопольських героїв, своїх колишніх товаришів, він раптом запалився честолюбством і ще більше — патріотизмом.

Він пожертвував цьому почуттю багато чим — і насидженою посадою, і кватиркою з м'якими меблями, заведеною восьмилітнім старанням, і знайомствами, і надіями на багате одруження,— він кинув усе й подав ще в лютому до діючої армії, мріючи про безсмертний вінок слави та генеральські еполети. Через два місяці після подання прохання, він по команді 1 одержав запит, чи не вимагатиме він допомоги від уряду. Він відповів, що ні, і терпляче дожидав усе призначення, хоч патріотичний запал уже встиг значно прохолонути за ці два місяці. Ще через два місяці він одержав запит, чи не належить він до масонських лож2, і ще такого самого роду формальності, і після негативної відповіді нарешті на п'ятий місяць вийшло його призначення. За весь цей час приятелі, а найбільше те заднє почуття невдоволення з нового, яке з'являється при кожній зміні становища, встигли переконати його в тому, що він зробив величезну дурницю, вступивши до діючої армії. А коли він опинився один, із згагою й запорошеним обличчям, на п'ятій станції, на якій він зустрівся з кур'єром із Севастополя, що розказав йому про страхіття війни, прождав дванадцять годин коней,— він уже зовсім каявся у своїй легковажності, з невиразним жахом думав про майбутнє і їхав несвідомо вперед, як на жертву. Почуття це протягом тримісячних мандрів по станціях, на яких майже скрізь треба було чекати й зустрічати офіцерів, що їхали з Севастополя, з жахливими розповідями, дедалі збільшувалось і нарешті довело до

О

1 По команді — тобто з дотриманням усіх службово-ієрархічних правил.

2 Масонські ложі — організації масонів, діяльність яких відбивала до певної міри зростання буржуазної опозиції проти середньовічних, феодальних порядків.

того сердешного офіцера, що з героя, готового до най-одчайдушніших вчинків, яким він уявляв себе в П., в Дуванкой він прибув жалюгідним боягузом; і, з'їхавшись місяць тому з молоддю, що їхала з корпусу, він намагався їхати якомога повільніше, вважаючи ці дні останніми в своєму житті, на кожній станції розкладав ліжко, погрібець збивав партію в преферанс, на книгу скарг дивився як на привід змарнувати час і радів, коли коней йому не давали.

Він справді був би героєм, якби з П. потрапив просто на бастіони, а тепер ще багато йому треба було звідати моральних страждань, щоб стати тією спокійною, терплячою людиною в праці й небезпеці, якою ми звикли бачити російського офіцера. Але ентузіазм уже важко було б воскресити в ньому.

6

— Хто борщу просив?—проголосила досить брудна хазяйка, гладка жінка років сорока, з мискою капусняку входячи в кімнату.

Розмова враз затихла, і всі, хто був у кімнаті, вп'ялися очима в господиню харчевні. Офіцер, що їхав з П., аж підморгнув на неї молодому офіцерові.

— Ага, це Козельцов питав,— сказав молодий офіцер,— треба його розбудити. Вставай обідати,— мовив вій, підходячи до того, що спав на дивані, і торсаючи його за плече.

Молодий хлопець, років сімнадцяти, з веселими чорними очима і рум'янцем на всю щоку, схопився енергійно з дивана і, протираючи очі, спинився посеред кімнати.

О

1 Погрібець — скринька з посудом і харчами.

— Ой, вибачте, будь ласка,— сказав він сріблистим звучним голосом до лікаря, якого штовхнув, устаючи.

Поручик Козельцов ураз пізнав брата й підійшов до нього.

— Не впізнаєш? — сказав він, усміхаючись.

— А-а-а! — закричав менший брат.— От дивно! — і став цілувати брата.

Вони поцілувалися тричі, але на третьому разі запнулися, начебто їм спало на думку: навіщо ж неодмінно треба тричі?

— Ну, який я радий! — мовив старший, вдивляючись у брата.— Ходімо на ґанок — поговоримо.

— Ходімо, ходімо. Я не хочу борщу... їж ти, Фе-дерсон! — сказав він товаришеві.

— Та ти ж хотів їсти.

— Не хочу нічого.

Коли вони вийшли на ґанок, менший усе питав брата: "Ну, що ти, як, розкажи",— і все говорив, який він радий його бачити, але сам нічого не розказував.

Коли минуло хвилин п'ять, за які вони встигли помовчати трохи, старший спитав, чому менший вийшов не в гвардію, як на це всі наші сподівались.

— Ага, пак! — відповів менший, червоніючи на саму згадку.— Це страшенно мене пригнітило, і я ніяк не сподівався, що це станеться. Можеш собі уявити, перед самим випуском ми пішли втрьох курити,— знаєш ту кімнатку, що за швейцарською, бо ж і при вас, мабуть, так само було,— тільки, можеш уявити, цей каналія сторож побачив і побіг сказати черговому офіцерові (а ми ж кілька разів давали на горілку сторожеві), він і підкрався; тільки як ми його побачили, то покидали цигарки і драла в бічні двері — а мені вже нікуди, тут він мені став неприємності говорити, звісна річ, я не змовчав, ну, він сказав інспекторові, і почалося. Ось за це й поставили неповні бали з поведінки, хоч скрізь були відмінні, тільки з механіки дванадцять, ну й пішло. Випустили в армію. Потім обіцяли мене перевести в гвардію, та вже я не хотів і просився на війну.

— Он як!

— Справді, я тобі без жартів кажу, все мені таке гидке стало, що я хотів якнайшвидше в Севастополь. А втім, якщо тут щасливо піде, то можна іще швидше виграти, ніж у гвардії: там за десять років у полковники, а тут Тотлебен 1 то за два роки з підполковників у генерали. Ну, а вб'ють,— то що ж вдієш!

— Ось ти який! — мовив брат, усміхаючись.

— А головне, знаєш що, брате,— сказав менший, усміхаючись і червоніючи, начебто збирався сказати щось дуже соромітне,— все це дурниці; головне, я тому просився, що все-таки якось совісно жити в Петербурзі, коли тут умирають за вітчизну. Та й з тобою мені хотілося бути,— додав він ще соромливіше.

— Який ти смішний! — мовив старший брат, дістаючи цигарницю і не дивлячись на нього.— Шкода тільки, що ми не разом будемо.

— А що, скажи по правді, страшно па бастіонах? ■— спитав раптом менший.

— Спочатку страшно, потім звикнеш — нічого. Сам побачиш.

— А от іще що скажи: як ти думаєш, візьмуть Севастополь? Я думаю, що нізащо не візьмуть.

— Бог його знає.

О

1 Тотлебен Е. І. (1818—1884) — російський військовий інженер, генерал-ад'ютант, один з героїв Севастопольської оборони 1854—1855 років.

— Одне тільки досадно — можеш уявити, яке нещастя: у нас же по дорозі цілий вузол украли, а в мене у ньому ківер 1 був, тому я тепер у жахливому стані й не знаю, як я буду являтися. Ти знаєш, у нас же нові ківери тепер, та й загалом скільки змін; усе і на краще. Я тобі все це можу розказати... Я скрізь бував у Москві.

Козельцов-другий, Володимир, був дуже схожий на брата Михайла, але схожий так, як схожа троянда, що розпускається, на відцвілу шипшину. Волосся в нього було таке саме русе, але густе й кучеряве на

скронях; на білій ніжній потилиці в нього була руса кіска — прикмета щастя, як кажуть няньки. По ніж— ' ному білому кольору шкіри обличчя не стояв, а спалахував, виявляючи всі порухи душі, новнокровний молодий рум'янець. Такі самі очі, як і в брата, були в нього одвертіші й ясніші, що надто видавалося тому, що вони часто бралися легкою вологою. Русий пушок пробивався на щоках і над червоними губами, що дуже часто складалися в соромливу усмішку й відкривали білі, блискучі зуби. Стрункий, широкоплечий, у розстебнутій шинелі, з:під якої виднілася червона сорочка з косим коміром, з цигаркою в руках, спершись ліктями на поруччя ґанку, з наївною радістю в обличчі й жесті, як він стояв перед братом,— І це був такий приємно-гарненький хлопчик, що всі отак і дивилися б на нього. Він надзвичайно радий був братові, з пошаною й гордістю дивився на нього, уявляючи його героєм; але в деяких відношеннях, саме в розумінні взагалі світської освіти, якої, прав — І ду сказати, він і сам не мав, уміння говорити

о

1 Ківер — військовий головний убір у тодішній царській І армії.

по-французькому, бути в товаристві поважних людей, танцювати і т. д.,— він трошки стидався за нього, дивився звисока і навіть хотів навчити його. Усі враження його ще були з Петербурга, з дому однієї пані, що любила гарненьких і брала його до себе на свята, і з дому сенатора в Москві, де він раз танцював на великому балу.

7

Наговорившись майже уволю й дійшовши нарешті до того почуття, якого часто звідуємо, що спільного мало, хоч і любиш одне одного,— брати помовчали досить довго.

— То бери ж свої речі та їдьмо зараз,— сказав старший.

Менший раптом почервонів і зам'явся.

— Прямо в Севастополь їхати? — спитав він після хвилини мовчання.

— Еге, в тебе ж небагато речей; я гадаю, укладемо.

— Прекрасно! зараз і поїдемо,— сказав менший, зітхнувши, і пішов у кімнату.

Але, не відчиняючи дверей, він спинився в сінях, сумно схиливши голову, і почав думати:

"Зараз прямо в Севастополь, у те пекло — жах! Але все одно, колись треба ж було. Тепер хоч з братом..."

Річ у тому, що тільки тепер, від думки, що, сівши у візок, він, не вилазячи з нього, буде в Севастополі і що ніяка випадковість уже не може затримати його, йому ясно уявилася небезпека, якої він шукав,— і він знітився, злякався самої думки про близьку небезпеку. Сяк-так заспокоївши себе, він увійшов у кімнату; але минуло чверть години, а він усе не виходив до брата, тому старший відчинив нарешті двері, щоб викликати його. Менший Козельцов, у позі школяра, що провинився, говорив про щось з офіцером із П. Коли брат відчинив двері, він зовсім розгубився.

— Зараз, зараз я вийду,— заговорив він, махаючи рукою братові.— Почекай мене, будь ласка, там.

Через хвилину він вийшов справді і з глибоким зітханням підійшов до брата.

— Уявляєш собі, я не мояїу з тобою їхати, брате,— сказав він.

— Чому? Що за дурниці?

— Я тобі всю правду скажу, Мишо! У нас же ні в кого грошей нема, і ми всі винні цьому штабс-капітанові, що з П. їде. Страшенно соромно!

Старший брат нахмурився й довго не порушував мовчання.

— Багато ти винен? — спитав він, спідлоба дивлячись на брата.

— Багато... ні, не дуже багато; але соромно страх: він на трьох станціях за мене платив, і цукор усе його йшов... тому я не знаю... та і в преферанс ми грали... я йому трошки лишився винен.

— Це погано, Володю! Ну, що б ти зробив, якби мене не зустрів? — сказав суворо, не дивлячись на брата, старший.

— Та я думав, братику, що одеря?у ті подорожні гроші в Севастополі, то віддам. Можна ж так зробити; та й краще вже завтра я з ним приїду.

Старший брат дістав гаманець і трохи тремтячими пальцями витяг звідти дві кредитки по десять карбованців та одну на три карбованці.

— Ось мої гроші,— мовив він.— Скільки ти винен?

Сказавши, що це були всі його гроші, Козельцов говорив не зовсім правду: в нього було ще чотири золотих, зашиті на всякий випадок в обшлагу, але які він дав собі слово нізащо не чіпати.

Виявилося, що Козельцов-другий, з преферансом і цукром, був винен тільки вісім карбованців офіцерові з П. Старший брат дав їх йому, зауваживши тільки, що так не можна, коли грошей нема, ще в преферанс грати.

— На що ж ти грав?

Менший брат не відповів ні слова. Братове запитання здалося йому сумнівом у його чесності. Досада на самого себе, сором за вчинок, який міг давати такі підозри, і образа від брата, якого він так любив, викликали в його вразливій натурі таке сильне, болісне почуття, що він нічого не відповідав, почуваючи, що не спроможний буде стриматися від сльозли-вих звуків, які підступали йому до горла. Він узяв, не дивлячись, гроші і пішов до товаришів.

8

Ніколаєв, підкріпившись у Дуванкой двома чарками горілки, купленими в солдата, що продавав її на мосту, посмикував віжками, візок підстрибував по кам'яній, де-не-де тінявій дорозі, яка вела вздовж Бельбеку 1 до Севастополя, а брати, поштовхуючись ногою об ногу, хоч кожну хвилину думали один про одного, затято мовчали.

О

1 Бельбек — річка на північ від Великої Севастопольської бухти; тече рівнобіжно з бухтою і впадає в море; вздовж Бельбеку йшов тракт до Північної сторони Севастополя.

т

"Навіщо він мене образив,— думав менший,— хіба він не міг не говорити про це? Так начебто він думав, що я злодій; та й тепер, здається, сердиться, отож ми вже назавжди посварилися. А як би добре нам було вдвох у Севастополі! Двоє братів, дружні між собою, обидва б'ються з ворогом: один старий уже, хоч не дуже освічений, проте хоробрий воїн, і другий — молодий, але теж молодець... Через тиждень я всім довів би, що я вже не дуже молоденький! Я й червоніти перестану, в обличчі буде мужність, та й вуса — невеликі, але пристойні виростуть до

того часу,— і він ущипнув себе за пушок, що показався біля кутиків рота. — Може, ми сьогодні приїдемо і відразу ж попадемо в бій разом з братом. А він повинен бути наполегливий і дуже хоробрий — такий, що багато не говорить, а робить краще за інших. Я хотів би знати,— думав він далі,— навмисно чи ні притискує він мене до самого краю візка. Він, мабуть, відчуває, що мені незручно, і вдає, ніби не помічає мене. Ось ми як приїдемо,— продовжував він міркувати, тулячись до краю візка й боячись поворухнутися, щоб не дати помітити братові, що йому незручно,— і раптом прямо на бастіон: я з гарматами, а брат з ротою,— і разом підемо. Тільки раптом французи кинуться на нас. Я — стріляти, стріляти: переб'ю страшенно багато; але вони все-таки біжать прямо на мене. Вже стріляти не можна, і — звісно, мені нема порятунку; тільки раптом брат вибіжить наперед із шаблею, і я схоплю рушницю, і ми разом з солдатами побіжимо. Французи кинуться на брата. Я підбіжу, вб'ю одного француза, другого і врятовую брага. Мене поранять в одну руку, я схоплю рушницю другою й усе-таки біжу; тільки брата вб'ють ку— І лею біля мене. Я спинюся на хвилинку, подивлюсь на нього отак сумно, підведусь і закричу: "За мною,

помстимося! Я любив брата над усе на світі, я скажу— І втратив його. Помстимося, знищимо ворогів або всі помремо тут!" "Усі закричать, кинуться за мною. І ось все військо французьке вийде,— сам Пе-ліссьє Ми всіх переб'ємо; але нарешті мене поранять вдруге, втретє, і я впаду при смерті. Тоді всі поприбігають до мене. Горчаков 2 прийде й питатиме, чого я хочу. Я скажу, що нічого не хочу,— тільки щоб мене поклали поруч з братом, що я хочу померти з ним. Мепо принесуть і покладуть біля закривавленого братового трупа. Я підведусь трохи й скажу тільки: "Отож, ви не вміли цінити двох чоловіків, які щиро любили вітчизну; тепер вони обидва полягли... / нехай простить вам бог!" — і помру".

Хто знає, якою мірою здійсняться ці мрії!

— Що, ти був коли-небудь у сутичці? — спитав він раптом брата, зовсім забувши, що не хотів говорити з ним.

— Ні, жодного разу,— відповів старший,— у нас дві тисячі чоловік з полку вибуло, все на роботах; і мене поранено теж на роботі. Війна зовсім не так робиться, як ти думаєш, Володю!

Слово "Володю" зворушило меншого брата; йому і захотілося поговорити з братом, який зовсім і не думав, що образив Володю.

— Ти на мене не сердишся, Мишо? — сказав він після хвилини мовчання.

О

1 Пеліссье Ж а н — Ж а к (1794—1864) — під час Кримської війни брав участь в облозі Севастополя, з травня 1855 року командував французькою армією в Криму і керував останніми штурмами Севастополя.

2 Горчаков М. Д. (1793—1861) — російський військовий діяч, генерал-ад'ютант, з лютого по грудень 1855 року — головнокомандувач армії в Криму.

— За віщо?

— Ні — так. За те, що в нас було. Так, нічого.

— Анітрохи,— відповів старший, повертаючись до нього й поплескуючи його по нозі.

— То ти пробач мені, Мишо, якщо я тобі прикрості завдав.

І менший брат одвернувся, щоб сховати сльози, які раптом навернулися йому на очі.

— Хіба це вже Севастополь? — спитав менший брат, коли вони виїхали на гору і перед ними постала бухта із щоглами кораблів, море з ворожим далеким флотом, білі приморські батареї, казарми, водопроводи, доки й будівлі міста, і білі лілуваті хмари диму, що безперестанку здіймалися по жовтих горах, які оточували місто, і стояли на синьому небі, при рожевуватому промінні сонця, яке вже з блиском відбивалося й спускалось до обрію темного моря. .

Володя без найменшого тремтіння побачив це страшне місце, про яке він так багато думав; навпаки, він з естетичною насолодою й героїчним почуттям самовдоволення, що ось і він через півгодини буде там, дивився на це справді чарівно-оригінальне видиво, і дивився із зосередженою увагою аж до того часу, поки вони не приїхали на Північну, в обоз братового полку, де повинні були довідатися напевне про місце розташування полку й батареї.

Офіцер, що завідував обозом, жив біля так званого нового городка — дощаних бараків, збудованих матроськими родинами, в наметі, що сполучався з досить великим балаганом, сплетеним із зелених дубових гілок, які не встигли ще зовсім засохнути.

Брати застали офіцера перед складаним столом, на І якому стояла склянка холодного чаю з попелом від цигарки та піднос з горілкою й кришками сухої ікри І й хліба, в самій жовтувато-брудній сорочці, коли він лічив на великій рахівниці величезну купу асигнацій. Але перше ніж говорити про особу офіцера та його розмову, треба пильніше глянути на середину його балагана і знати хоч трохи, як він живе й що робить. Новий балаган був такий великий, міцно сплетений і зручний, з столиками й ослінчиками, плетеними та , з дерну,— які тільки будують для генералів або полкових командирів; боки й верх, щоб не сипалося листя, були завішені трьома килимами, хоч дуже негарними, але новими і, мабуть, дорогими. На залізному ліжку, що стояло під головним килимом із зображеною на ньому амазонкою, лежала плюшева яскраво-червона

ковдра, брудна прорвана іпкіряна І подушка і єнотова шуба; на столі стояло дзеркало І в срібній рамі, срібна, страшенно брудна, щітка, поламаний, набитий масним волоссям роговий гребінець, срібний свічник, пляшка лікеру з золотим червоним величезним ярликом, золотий годинник із зображенням Петра І,.два золоті персні, коробочка з якимись капсулями, шкоринка хліба, і порозкидані старі карти, і порожні й повні пляшки портеру під ліжком. Офіцер той завідував обозом полку й продовольством для коней. З ним разом жив його великий приятель — комісіонер, що займався теж якимись операціями. Він на той час, як увійшли брати, спав у наметі; а обозний офіцер робив підрахунок казенних грошей перед кінцем місяця. Зовнішність обозного офіцера була дуже гарна й войовнича: великий зріст, великі вуса, благородна дебелість. Неприємна була в ньому тільки якась пітливість та опухлість усього обличчя, що майже ховала маленькі сірі очі (ніби він весь був налитий портером), і надзвичайна неохайність — від рідкого масного волосся до великих босих ніг в якихось горностаєвих туфлях.

— А грошей же, грошей скільки! — сказав Ко-зельцов-перший, входячи в балаган і з мимовільною жадібністю втуплюючи очі в купу асигнацій.—Хоч би половину позичили, Василю Михайловичу!

Обозний офіцер, немов спійманий на крадіжці, весь пересмикнувся, побачивши гостя, і, збираючи гроші, не підводячись, вклонився.

— Ох, коли б мої були... Казенні, голубчику! А це хто з вами? — сказав він, ховаючи гроші в скриньку, що стояла біля нього, і прямо дивлячись на Володю.

— Це мій брат, з корпусу приїхав. Та ось ми заїхали довідатись у вас, де полк стоїть.

— Сідайте, панове,— сказав він, встаючи і, не звертаючи уваги на гостей, виходячи до намету.— Випити не хочете? Портерчику, може? — сказав він звідти.

— Не завадить, Василю Михайловичу!

Володя був вражений величчю обозного офіцера, його недбалою манерою і пошаною, з якою звертався до нього брат.

"Мабуть, це дуже хороший у них офіцер, якого всі поважають; певно, простий, дуже хоробрий і гостинний",— подумав він, скромно й несміливо сідаючи на диван.

— То де ж наш полк стоїть? — спитав з намету старший брат.

— Що?

Він повторив запитання.

— Сьогодні в мене Зейфер був: він розказував, що перейшли вчора на п'ятий бастіон.

— Напевне?

— Коли я кажу, значить, певно; а втім, чорт його знає! Йому й збрехати нічого не варт. То що ж, будете портер пити? — сказав обозний офіцер усе з намету.

— А мабуть, вип'ю,— мовив Козельцов.

— А ви вип'єте, Йосипе Гнатовичу? — вів далі голос у наметі, мабуть, звертаючись до комісіонера, що спав.— Годі спати: вже восьма година.

— Чого ви причепились до мене! я не сплю,— відповів лінивий тоненький голосок, приємно гаркавлячи на буквах л і р.

— Ну, вставайте: мені без вас скучно. І обозний офіцер вийшов до гостей.

— Дай портеру. Сімферопольського! — гукнув він.

Денщик з гордим виразом обличчя, як здалося Володі, увійшов у балаган і з-під нього, навіть штовхнувши офіцера, витяг портер.

— Еге, голубчику,— сказав обозний офіцер, наливаючи в склянки,— тепер новий полковий командир у нас. Грошики потрібні, всячиною обзаводитися.

— Ну, цей, я думаю, зовсім особливий, нове покоління,— мовив Козельцов, чемно взявши склянку в руку.

— Еге, нове покоління! Такий самий скупердяга буде. Як батальйоном командував, то як галасував, а тепер іншої співає. Не можна, голубчику!

— Та воно так.

Менший брат нічого не розумів, що вони говорять, але йому невиразно здавалося, що брат каже не те, що думає, а ніби через те тільки, що п'є портер цього офіцера.

Пляшку портеру було вже випито, і розмова тривала вже досить довго в тому ж роді, як поли намету розгорнулися, і з нього виступив невисокий свіжий мужчина в синьому атласному халаті з китичками, в кашкеті з червоною околичкою і кокардою. Він вийшов, поправляючи свої чорні вусики, і, дивлячись кудись на килим, ледь помітним рухом плеча відповів на поклони офіцерів.

— А дай і я вип'ю скляночку! — мовив він, сідаючи біля стола.— Що це, ви з Петербурга їдете, юначе? — сказав він, ласкаво звертаючись до Володі.

— Атож, у Севастополь їду. —• Самі просилися?

— Сам.

— І що вам за охота, панове, я не розумію! — вів далі комісіонер.— Я тепер би, здається, пішки ладен був піти звідси, якби пустили, в Петербург. Остогидло, їй-богу, це собаче життя!

— Чим же тут погано вам? — сказав старший Козельцов, звертаючись до нього.— Ще вам би не життя тут!

Комісіонер подивився на нього й одвернувся.

— Ця небезпека ("про яку він говорить небезпеку, сидячи на Північній",— подумав Козельцов), не-статки, нічого добути не можна,— продовжував він, звертаючись усе до Володі.— І що вам за охота, я зовсім вас не розумію, панове! Хоч би вигоди якісь були, а то так. Ну, чи добре це, у ваші літа раптом зостанетесь калікою на весь вік?

— Кому потрібні прибутки, а хто з честі служить! — з досадою в голосі знову втрутився Козель-цов-старший.

— Нащо честі шукати, як нічого не мати! — презирливо сміючись, мовив комісіонер, звертаючись до обозного офіцера, що теж засміявся при цьому.— Заведи-но з "Лючії" ми послухаємо,— сказав він, показуючи на скриньку з музикою,— я люблю її...

— Що, він хороша людина, цей Василь Михайлович? — спитав Володя брата, коли вони вже смерком вийшли з балагана й поїхали далі до Севастополя.

— Нічого, тільки скупа шельма така, що страх! Він же щонайменше має триста карбованців на місяць! А живе, як свиня, ти ж бачив. А комісіонера того я бачити не можу, я його поб'ю колись. Ця ж каналія з Туреччини тисяч дванадцять вивіз...— І Козельцов став розводитись про хабарництво, трошки (сказати по правді) з тією особливою злобою людини, яка гудить не за те, що хабарництво — зло, а за те, що їй досадно, що є люди, які користуються з нього.

10

Володя не те щоб був пе в настрої, коли вже майже вночі під'їздив до великого мосту через бухту, але він відчував якийсь тягар на серці. Все, що він бачив і чув, так мало відповідало його минулим недавнім враженням: паркетна світла велика зала екзамену, веселі, добрі голоси й сміх товаришів, новий мундир, улюблений цар, якого він сім років звик бачити і який, прощаючись з ними із сльозами, називав їх дітьми своїми,— і так мало все, що він бачив, схоже на його прекрасні, райдужні, великодушні мрії.

<>

1 "Лючія ді Ламмермур" — опера італійського композитора Г. Доніцетті (1797—1848).

— Ну, ось ми й приїхали! — сказав старший брат, коли вони, під'їхавши до Михайлівської батареї, встали з візка.— Якщо нас пропустять на мосту, ми зараз же підемо в Миколаївські казарми. Ти там залишишся до ранку, а я піду в полк — довідаюсь, де твоя батарея стоїть, і завтра прийду по тебе.

— Навіщо ж? краще разом підемо,— сказав Володя.— І я піду з тобою на бастіон. Бо вже ж однаково: звикати треба. Якщо ти підеш, і я можу.

— Краще не йти.

— Ні, будь ласка, я хоч узнаю, як...

— Я раджу не йти, а втім...

Небо було чисте й темне; зірки й вогні бомб та пострілів, що безперестанку рухалися, вже яскраво світилися в темряві. Велика біла будівля батареї та початок мосту видніли з темряви. Буквально кожної секунди кілька гарматних пострілів і вибухів, швидко один за одним або разом, гучніше й виразніше стрясали повітря. Крізь цей гуркіт, ніби вторуючи йому, чулося похмуре бурчання бухти. З моря повівав вітрець, і пахло вологістю. Брати підійшли до мосту. Якийсь ополченець стукнув незграбно рушницею на руку й крикнув:

— Хто йде?

— Солдат!

— Не велено пускати!

— Та як же! Нам треба.

— Офіцера спитайте.

Офіцер, що дрімав, сидячи на якорі, підвівся й звелів пропустити.

— Туди можна, звідти не можна. Куди лізеш усі разом! — крикнув він на полкові вози, які товпилися біля в'їзду, високо накладені турами.

Сходячи на перший понтон, брати зіткнулися з солдатами, які, голосно розмовляючи, йшли звідти.

— Коли він амунішні1 одержав, значить, він розрахувався цілком, от що...

— Ех, браточки! — сказав другий голос.— Як на Північну перевалиш, світ побачиш, їй-богу! Зовсім повітря інше.

— Говори більше! — сказав перший.— Недавно отут прилетіла окаянна, двом матросам ноги поодри-вала,— то не говори краще.

Брати перейшли перший понтон, дожидаючи візка, і спинилися на другому, який подекуди вже заливало водою. Вітер, що здавався легким на полі, тут був дуже сильний і поривчастий; міст хитало, і хвилі, з шумом ударяючись об колоди й розрізуючись на якорях та канатах, заливали дошки. Праворуч туманно-вороже шуміло й чорніло море, відокремлюючись безмежно-рівною чорною лінією від зоряного, ясно-сіруватого на злитті з морем обрію; і далеко десь світилися вогні на ворожому флоті; ліворуч чорніла темна маса нашого корабля, і чути було удари хвиль об борти його; видно було пароплав, що шумливо й швидко посувався від Північної. Вогонь бомби, яка розірвалася біля нього, освітив умить високо навалені тури на палубі, двох людей, що стояли наверху, та білу піну й бризки зеленавих хвиль, які розтинав пароплав. Край мосту сидів, звісивши ноги у воду, якийсь матрос у самій сорочці й лагодив щось у понтоні; попереду, над Севастополем, носилися ті самі вогні, і голосніше, голосніше долинали страшні звуки. Хвиля, набігши з моря, розлилася по правий бік мосту й замочила ноги Володі; два солдати, хляпаючи ногами по воді, пройшли повз нього. Щось раптом

1 Амунішні — амунічні гроші видавалися військовослужбовцям на лагодження обмундирування.

з тріскотом освітило міст спереду, віз, що їхав по ньому, і верхівця, і осколки, із свистом здіймаючи бризки, попадали у воду.

— А, Михайло Семенович! — мовив верхівець, спиняючи коня проти старшого Козельцова,— що, вже зовсім поправились?

— Як бачите. Куди вас бог несе?

— На Північну по патрони: я ж тепер за полкового ад'ютанта... штурму чекаємо з години на годину, а й по п'ять патронів у сумці нема. Чудові розпорядження!

— А де ж Марцов?

— Учора ногу відірвало... в місті, в кімнаті спав... Може, ви його застанете, він на перев'язному пункті.

— Полк на п'ятому, правда?

— Атож, на місце М...ців заступили. Ви зайдіть на перев'язний пункт: там наші є — вас проведуть.

— Ну, а кватирка моя на Морській ціла?

— І, голубе! вже давно всю розбили бомбами. Ви не впізнаєте тепер Севастополя; уже жінок ані душі нема, ні трактирів, ні музики; вчора останній заклад переїхав. Тепер страшенно сумно стало... Прощайте!

І офіцер риссю поїхав далі.

Володі раптом стало дуже страшно: йому все здавалося, що зараз прилетить ядро або осколок і вдарить його прямо в голову. Ця вогка темрява, всі звуки ці, особливо буркотливе плюскання хвиль,— здавалося, все говорило йому, щоб він не йшов далі, що не чекає його тут нічого доброго, що нога його вже ніколи більше не ступить на російську землю по цей бік бухти, щоб зразу ж він вернувся й тікав куди-небудь, якомога далі від цього страшного місця смерті. "Але, може, вже пізно, вже вирішено тепер",— подумав він, здригаючись почасти від цієї думки, почасти від того, що вода проступила йому крізь чоботи й мочила ноги.

Володя глибоко зітхнув і одійшов трохи вбік від брата.

— Господи! невже ж мене вб'ють, саме мене? Господи, помилуй мене! — вимовив він пошепки й перехрестився.

— Ну, ходімо, Володю! — сказав старший брат, коли візок виїхав на міст.— Бачив бомбу?

На мосту зустрічались братам вози з пораненими, з турами, один з меблями, що їх везла якась жінка. А на тому боці ніхто не затримав їх.

Інстинктивно, тримаючись стінки Миколаївської батареї брати, мовчки, прислухаючись до звуків бомб, що лопалися вже тут над головами, і до ревіння осколків, що валилися зверху, прийшли до того місця батареї, де образ. Тут довідались вони, що п'ята легка, до якої призначено було Володю, стоїть на Корабельній, і вирішили разом, незважаючи на небезпеку, йти ночувати до старшого брата, на п'ятий бастіон, а звідти завтра на батарею. Повернувши в коридор, ступаючи через ноги солдатів, що спали вздовж усієї стіни батареї, вони, нарешті, прийшли на перев'язний пункт.

11

Увійшовши в першу кімнату, обставлену ліжками, на яких лежали поранені, і сповнену тим важким, огидно-жахливим госпітальним духом, вони зустріли двох сестер-жалібниць, що виходили їм назустріч.

о

1 Миколаївська батарея — величезна кам'яна споруда на південній стороні Севастополя, якої не пробивали бомби.

Одна, жінка років п'ятдесяти, з чорними очима й суворим виразом обличчя, несла бинти й корпію й давала накази молодому хлопцеві, фельдшерові, який ішов за нею; друга, дуже гарненька дівчина, років двадцяти, з блідим і ніжним білявим личком, що якось особливо мило-

безпорадно дивилося з-під білого чепчика, який облямовував їй обличчя, йшла, руки в кишенях фартуха, понурившись, біля старшої і, здавалося, боялась одставати від неї.

Козельцов звернувся до них із запитанням, чи не знають вони, де Марцов, якому вчора одірвало ногу.

— Це, здається, з П. полку? — спитала старша.— Що, він вам родич?

— Ні, товариш.

— Гм! Проведіть їх,—сказала вона молодій сестрі ио-французькому,— осюди,—а сама підійшла з фельдшером до пораненого.

— Ходімо ж, чого ти дивишся! — сказав Козельцов Володі, що, підвівши брови, з якимсь страдницьким виразом, не міг одірватися — дивився на поранених.— Ходімо ж.

Володя пішов з братом, але все не перестаючи оглядатися й несвідомо повторюючи:

— Ох, боже мій! Ох, боже мій!

— Мабуть, вони недавно тут? — спитала сестра в Козельцова, показуючи на Володю, який, охкаючи й зітхаючи, йшов за ними по коридору.

— Тільки що приїхав.

Гарненька сестра подивилася на Володю й раптом заплакала.

— Боже мій, боже мій! Коли це все закінчиться! — сказала вона з одчаєм у голосі.

Вони увійшли в офіцерську палату. Марцов лежав навзнак, закинувши жилаві, голі до ліктів руки за голову і з виразом на жовтому обличчі людини, яка зціпила зуби, щоб не кричати від болю. Ціла нога була в панчосі висунута з-під ковдри, і видно було, як він на ній судорожно перебирає пальцями.

— Ну що, як вам? — спитала сестра, своїми тоненькими, ніжними пальцями, на одному з яких, Володя помітив, був золотий перстеник, підіймаючи його трохи лису голову й поправляючи подушку.— Ось ваші товариші прийшли вас провідати.

— Розуміється, боляче,— сердито сказав він.— Облиште, мені добре! — І пальці в панчосі заворушилися ще швидше.— Здрастуйте! Як вас звуть, вибачте,— сказав він, звертаючись до Козельцова.— Ага, вибач, тут усе забудеш,— мовив він, коли той сказав йому своє прізвище.— Ми ж з тобою разом жили,— додав він без будь-якого вияву задоволення, запитливо дивлячись на Володю.

— Це мій брат, сьогодні приїхав з Петербурга.,

— Гм! А я ось і повну вислужив,— сказав він, скривлюючись.— Ой, як боляче!.. Та вже краще б кінець швидше.

Він смикнув ногу і, промимривши щось, затулив обличчя руками.

— Йому треба дати спокій,— сказала пошепки сестра, із сльозами на очах,— йому дуже погано.

Браги ще на Північній вирішили йти разом на п'ятий бастіон; але, виходячи з Миколаївської батареї, вони наче умовились не наражатись даремно на небезпеку і, нічого не говорячи про це, вирішили йти кожному окремо.

— Тільки як ти знайдеш, Володю? — сказав старший.— А втім, Ніколаєв тебе проведе на Корабельну, а я піду сам і завтра в тебе буду.

Більше нічого не було сказано при цьому останньому прощанні між двома братами.

12

Гуркіт гармат тривав з тією самою силою, але Ка-терининська вулиця, якою йшов Володя, з мовчазним Ніколаєвим позаду нього, була пустельна і тиха. В темряві видно було йому тільки широку вулицю з білими, в багатьох місцях зруйнованими стінами великих будинків і кам'яний тротуар, по якому він ішов; зрідка зустрічалися солдати й офіцери. Проходячи лівим боком, біля Адміралтейства, при світлі якогось яскравого вогню, що горів за стіною, він побачив посаджені вздовж тротуару акації з зеленими підпірками та миршаве запорошене листя цих акацій. Кроки свої й Ніколаєва, який важко дихав, ідучи за ним, він чув виразно. Він нічого не думав: гарненька сестра-жалібниця, нога Марцова з пальцями, що ворушилися в панчосі, темрява, бомби й різні образи смерті неясно перебігали в його уяві. Вся його молода вразлива душа зіщулилась і нила під впливом усвідомлення самотності й загальної байдужості до його долі в той час, як він був у небезпеці. "Уб'ють, буду мучитись, страждати,—і ніхто не заплаче!" І все це замість сповненого енергії й співчуття життя героя, про яке він мріяв так славно. Бомби лопались і свистіли дедалі ближче, Ніколаєв зітхав частіше й не порушував мовчанки. Проходячи через міст, що вів на Корабельну, він побачив, як щось, свистячи, влетіло недалеко від нього в бухту, на секунду багрово освітило лілові хвилі, зникло і потім з бризками піднялося звідти.

— Ач, не задихнулась! — сказав Ніколаєв.

— Еге,— відповів він, мимоволі й несподівано для себе якимсь тоненьким-тоненьким, пискливим голоском.

Зустрічалися носилки з пораненими, знову полкові вози з турами; якийсь полк зустрівся на Корабельній; верхівці проїздили мимо. Один з них був офіцер з козаком. Він їхав риссю, але, побачивши Володю, притримав коня біля нього, вдивився йому в обличчя, одвернувся й поїхав геть, ударивши нагайкою коня. "Сам, сам-один! усім байдуже, чи е я, чи нема мене на світі!",— подумав з жахом бідний хлопчина, і йому без жартів захотілося плакати.

Вибравшись на гору повз якусь високу білу стіну, він увійшов у вулицю розбитих маленьких будиночків, безперестанку освітлюваних бомбами. П'яна, розхристана жінка, виходячи з хвіртки з матросом, наткнулася на нього.

— Тому, коли б він був блаородний чооік,— пробурмотіла вона,— пардон, ваш благородіє охвицер!

Серце дедалі більше нило в бідного хлопчини; а на чорному обрії частіше й частіше спалахувала блискавка, і бомби частіше й частіше свистіли й лопалися біля нього. Ніколаєв глибоко зітхнув і раптом почав говорити якимсь, як це здалося Володі, замогильним голосом.

— От усе квапилися з губернії їхати. їхати та їхати. Є куди квапитись! Котрі розумні пани, то ледве трошечки поранені, живуть собі в ошпиталі. Так ото добре, що краще не треба.

— Та що ж, коли брат уже здоровий тепер,— відповів Володя, сподіваючись хоч розмовою розігнати почуття, що опанувало його.

— Здоровий! Яке його здоров'я, коли він зовсім хворий! Котрі й справдешні здорові, то й ті, котрі розумні, живуть в ошпиталі в такий час. Що тут радості багато, чи що? Або ногу, або руку одірве — ось тобі і все! Чи далеко до гріха! Вже нащо тут, у городу, не те, що на баксіоні, і то страх який. Ідеш •

Імолитви всі перечитаєш. Ач, бестія, так повз тебе й дзикне! — додав він, звертаючи увагу на звук осколка, що продзижчав близько.— Ось тепереньки,— вів далі Ніколаєв,— звелів ваше благородіє провести. Наше діло звісне: що наказано, те повинен сповняти; а головне ж — візка так на якогось солдатика кинули, і вузол розв'язаний. Іди та йди; а що з майна пропаде, Ніколаєв відповідай.

Пройшовши ще кілька кроків, вони вийшли на майдан. Ніколаєв мовчав і зітхав.

— Он антилерія ваша стоїть, ваше благородіє! — сказав він раптом.— У вартового спитаєте; він вам покаже.— І Володя, пройшовши кілька кроків, перестав чути за собою звуки зітхань Ніколаєва.

Він раптом відчув себе зовсім, остаточно одним. Ця свідомість самотності в небезпеці — перед смертю, як йому здавалося,— страшенно важким, холодним каменем лягла йому на серце. Він спинився серед майдану, озирнувся: чи не бачить його хто-небудь, схопився за голову і з жахом проговорив і подумав: "Господи! невже я боягуз, підлий, гидкий, нікчемний боягуз? Невже за вітчизну, за царя, за І. якого я з насолодою мріяв померти так недавно, я не І можу померти чесно? Ні! я нещасне, жалюгідне створіння!" — І Володя із справжнім почуттям одчаю й розчарування в самому собі спитав у вартового, де дім батарейного командира, і підійшов, куди пока'. зали.

13

Житло батарейного командира, яке показав йому вартовий, був невеликий двоповерховий будиночок із входом з двору. В одному з вікон, заліпленому папером, світився слабенький вогник свічки. Денщик

сидів на ґанку й курив люльку. Він пішов доповісти батарейному командирові і увів Володю в кімнату. У кімнаті між двома вікнами, під розбитим дзеркалом, стояв стіл, завалений казенними паперами, кілька

стільців і залізне ліжко з чистою постіллю й маленьким килимком біля нього.

Коло самих дверей стояв вродливий чоловік з великими вусами — фельдфебель,— у тесаку й шинелі, на якій висіли хрест і угорська медаль. Посеред кімнати туди й сюди ходив невисокий, років сорока, штаб-офіцер з підв'язаною розпухлою щокою, в тонкій старенькій шинелі.

— Маю честь з'явитися, прикомандирований до п'ятої легкої, прапорщик Козельцов-другий,— проговорив Володя завчену фразу, входячи в кімнату.

Батарейний командир сухо відповів на уклін і, не подаючи руки, запросив його сідати.

Володя несміливо сів на стілець біля письмового стола й став перебирати в пальцях ножиці, що трапилися йому до рук. Батарейний командир, заклавши руки за спину й похиливши голову, лише зрідка поглядаючи на руки, що вертіли ножиці, мовчки ходив по кімнаті з виглядом людини, яка згадує щось.

Батарейний командир був досить товстий чоловічок, з чималою лисиною на маківці, густими вусами, які пущені були прямо й затуляли рот, і великими приємними карими очима. Руки в нього були гарні, чисті й пухлі, ніжки дуже вивернуті, ступали впевнено і з деякою фертуватістю, яка доводила, що батарейний командир був не сором'язливим.

— До речі,— сказав він, спиняючись проти фельдфебеля,— ящиковим 1 треба буде із завтрашнього дня ще по гарцеві додати, а то вони в нас худі. Як ти думаєш?

— Що ж, додати можна, ваше високоблагородіє! Тепер усе ж дешевший овес став,— відповів фельдфебель, ворушачи пальцями на

руках, які він тримав по швах, але які, очевидно, звичні були жестом допомагати розмові.— А ще фуражир наш Франщук учора мені з обозу записку прислав, ваше високоблагородіє, що осей неодмінно нам треба буде там купити,— кажуть, дешеві,— то як зводите наказати?

— Що ж, купити: в нього ж гроші є.— І батарейний командир знову став ходити по кімнаті.— А де ваші речі? — спитав він раптом Володю, спиняючись проти нього.

Сердешного Володю так мучила думка, що він

о

1 Ящикові — коні в артилерії, що перевозили снаряди.

боягуз, що в кожному погляді, в кожному слові він вбачав презирство до себе, яв до жалюгідного боягуза. Йому здалося, що батарейний командир уже розгадав його таємницю й кепкує з нього. Він, зніяковівши, відповів, що речі на Графській і що завтра брат обіцяв їх доставити йому.

Але підполковник не дослухав його і, звернувшись до фельдфебеля, спитав:

— Де б нам примістити прапорщика?

— Прапорщика? — сказав фельдфебель, ще більше конфузячи Володю побіжним, кинутим на нього поглядом, що висловлював ніби запитання: "Ну що це за прапорщик, і чи варто його приміщувати кудись?" — Та ось унизу, ваше високоблагородіє, у штабс-капітана можуть примістится їхнє благородіє,— вів далі він, подумавши трохи,— тепер штабс-капітан на баксіоні, то їхнє ліжко порожнє зостається.

— Ну ось, чи не хочете поки що? — сказав батарейний командир.— Ви, я думаю, стомилися, а завтра краще влаштуємо.

Володя встав і вклонився.

— Чи не хочете чаю? — сказав батарейний командир, коли Володя вже підходив до дверей.— Можна самовар наставити.

Володя вклонився і вийшов. Полковницький денщик провів його вниз й завів у голу, брудну кімнату, де валявся різний мотлох і стояло залізне ліжко без білизни й ковдри. На ліжку, вкрившись грубою шинелею, спав якийсь чоловік у рожевій сорочці.

Володя подумав був, що то солдат.

— Петре Миколайовичу! — сказав денщик, штовхаючи в плече сплячого.— Тут прапорщик ляжуть... Це наш юнкер,— додав він, звертаючись до прапорщика.

— О, не турбуйтесь, будь ласка! — сказав Володя; але юнкер, високий, дебелий, молодий, з вродливою, але дуже дурною фізіономією, устав з ліжка, накинув шинелю і, видно, не прочумавшись іще добре, вийшов з кімнати.

— Нічого, я надворі ляжу,— пробурмотів він.

14

Залишившись на самоті зі своїми думками, першим почуттям Володі була огида до того безладного, безрадісного стану, в якому перебувала душа його. Йому захотілося заснути й забути все навколо, а головне — самого себе. Він загасив свічку, ліг на ліжко і, скинувши з себе шинелю, накрився з головою, щоб позбутися страху темряви, який йому ще з дитинства був властивий. Але раптом йому спала думка, що прилетить

бомба, проб'є дах і вб'є його. Він почав вслухатися; над самою головою в нього чути було кроки батарейного командира.

"А втім, якщо й прилетить.— подумав він,— то перше вб'є нагорі, а потім мене; принаймні не мене самого". Ця думка заспокоїла його трохи; він став був засипати. "Ну що, коли раптом уночі захоплять Севастополь і французи вдеруться сюди? Чим буду оборонятись?" Він знову встав і походив по кімнаті. Страх справжньої небезпеки заглушив таємничий страх темряви. —Окрім сідла та самовара, в кімнаті нічого твердого не було. "Я падлюка, я боягуз, мерзенний боягуз!" — раптом подумав він і знову перейшов до важкого почуття презирства, огиди навіть до самого себе. Він знову ліг і намагався не думати. Тоді враження дня мимоволі зринали в уяві під безперестанні звуки бомбардування, від яких деренчали шибки в єдиному вікні і які знову нагадували про небезпеку: то йому ввижалися поранені і кров, то бомби й осколки, які влітають у кімнату, то гарненька сестра-жалібниця, що робить йому, вмираючому, перев'язку й плаче над ним, то мати його, що проводжає його в повітовому місті і палко, із сльозами, молиться перед чудотворною іконою,— і знову сон здається йому неможливим. Та раптом думка про бога всемогутнього, доброго, який усе може зробити й почує всяку молитву, ясно прийшла в голову. Він став навколішки, перехрестився й склав руки так,

як його в дитинстві ще вчили молитися. Цей жест раптом переніс його до давно забутого радісного почуття.

"Якщо треба вмерти, треба, щоб мене не було, зроби це, господи,— думав він,— швидше зроби це; але якщо потрібна хоробрість, потрібна твердість, яких у мене нема,— дай мені їх, але визволи від сорому й ганьби, яких я не можу терпіти, але навчи, що мені робити, щоб виконати твою волю".

Дитяча, залякана, обмежена душа раптом змужніла, просвітліла й побачила нові, просторі, ясні обрії. Багато ще передумав і пережив він за той короткий час, поки тривало це почуття, але заснув скоро спокійно й безтурботно, під звуки невпинної тріскотняви, гуркоту бомбардування й деренчання шибок.

Господи великий! тільки ти один чув і знаєш ті прості, але палкі й розпачливі мольби невідання, неясного каяття й страждання, які сходили до тебе з цього страшного місця смерті,— від генерала, що за секунду перед цим думав про сніданок і Георгія на шию, але із страхом чує близькість твою, до змученого, голодного, вошивого солдата, що впав на голій підлозі Миколаївської батареї й просить тебе швидше дати йому там несвідомо передчувану ним нагороду за всі незаслужені страждання! Так, ти не втомлювався слухати благання дітей твоїх, посилаєш їм скрізь ангела-утішителя, що вкладав у душу терпіння, почуття обов'язку й відраду надії.

15

Старший Козельцов, зустрівши на вулиці солдата свого полку, з ним разом подався просто до п'ятого бастіону.

Попід стінку держіться, ваше благородіє! — сказав солдат.

— А що?

— Небезпечно, ваше благородіє; он вона аж через несе,— мовив солдат, прислухаючись до звуку ядра, що просвистіло і вдарилося об суху дорогу по той бік вулиці.

Козельцов, не слухаючи солдата, бадьоро пішов серединою вулиці.

Усе ті самі були вулиці, ті самі, навіть частіші, вогні, звуки, стогін, зустрічі з пораненими і ті самі батареї, бруствери й траншеї, які були

навесні, коли він був у Севастополі; але все це чомусь було тепер сумніше і разом енергійніше,— пробоїн у домах більше, світла у вікнах уже зовсім нема, крім дому Ку-щина (госпіталю), жінки ні одної не зустрічається,—

, на всьому лежить тепер не колишній характер звички й безтурботності, а якийсь відбиток важкого чекання, втоми й напруженості.

Та ось уже остання траншея, ось і голос солдатика П. полку, що впізнав свого колишнього ротного командира, ось і третій батальйон стоїть у темряві, притулившись біля стінки, зрідка вмить освітлюваний

1 пострілами і чутний стриманим гомоном і побризкуванням рушниць.

— Де командир полку? — спитав Козельцов.

— У бліндажі у флотських, ваше благородіє! — відповідав догідливий солдатик.— Будьте ласкаві, я вас проведу.

З траншеї в траншею солдат привів Козельцова до канавки в траншеї. У канавці сидів матрос, покурюючи люлечку; за ним видно було двері, крізь щілину яких просвічувало світло.

— Можна зайти?

— Зараз доповім,— і матрос увійшов у двері. Два голоси говорили за дверима.

— Якщо Пруссія і далі додержуватиме нейтралітету,— говорив один голос,— то Австрія теж...

— Та що Австрія,— говорив другий,— коли слов'янські землі... Ну, проси.

Козельцов ніколи не був у цьому бліндажі. Він вразив його своєю чепурністю. Підлога була паркетна, ширмочками позакривані дізєрі. Двоє ліжок стояло під стінами, в кутку висіла нелика, в золотій шаті ікона божої матері, і перед нею світилася рожева лампадка. На одному з ліжок спав моряк, зовсім одягнений, на другому, перед столом, на якому стояли дві пляшки початого вина, сиділи ті, що розмовляли,— новий полковий командир і ад'ютант. Хоч Козельцов був аж ніяк не боягуз і зовсім ні в чому не був винен ні перед урядом, ні перед полковим командиром, він боявся, і жижки в нього затрусились, коли він побачив полковника, колишнього недавнього свого товариша: так гордо встав цей полковник і вислухав його. До того ж і ад'ютант, що сидів тут-таки, бентежив своєю позою і поглядом, що говорили: "Я тільки приятель вашого полкового командира. Ви не до мене з'являєтесь, і я від вас ніякої шанобливості не можу й не хочу вимагати". "Дивна річ,— думав Козельцов, дивлячись на свого командира,— тільки сім тижнів, як він прийняв полк, а як уже у всьому, що його оточує,— в його одежі, поставі, погляді,— видно владу полкового командира, цю владу, засновану не так на роках, на старшинстві служби,

на воєнній гідності, як на багатстві полкового командира. Чи давно,— думав він,— цей самий Батрищев бенкетував з нами, носив тижнями ситцеву немазку сорочку і їв, ніколи не запрошуючи до себе, повсякчасні битки й вареники! А тепер! голландська сорочка вже стирчить з-під драпового з широкими рукавами сюртука, сигара на десять карбованців у руці, на столі за шість карбованців лафіт ',— усе це закуплене за неймовірну ціну через квартирмейстера в Сімферополі,— і в очах отой вираз холодної гордості аристократа багатства, що каже вам: хоч я тобі й товариш, бо я полковий командир нової школи, але не забувай, що в тебе шістдесят карбованців на третину утримання, а в мене десятки тисяч переходять через руки, і повір, що я знаю, як ти ладен би півжиття віддати за те тільки, щоб бути на моєму місці".

— Ви довгенько лікувались,— сказав полковник Козельцову, холодно дивлячись на нього.

— Хворий був, полковнику, ще й тепер рана як слід не затяглась.

— То ви даремно приїхали,— з недовірливим поглядом на дебелу постать офіцера мовив полковник. —Але ж ви можете виконувати службу?

— Аякже, можу.

— Ну й дуже радий. То ви прийміть від прапорщика Зайцева дев'яту роту — вашу колишню; зараз же ви одержите наказ.

— Слухаю.

— Потрудіться, коли ви підете, послати до мене полкового ад'ютанта, — закінчив полковий командир, легким поклоном даючи відчути, що аудієнція закінчена.

О

1 Лафіт— вищий сорт французького вина.

Вийшовши з бліндажа, Козельцов кілька разів промимрив щось і знизав плечима, начебто йому було чогось боляче, ніяково чи досадно, і досадно не на полкового командира (не було за що), а сам собою та з усього оточення він був начебто невдоволений. Дисципліна й умова її — субординація — тільки приємна, як усякі узаконені стосунки, коли вона заснована, крім взаємної свідомості в необхідності її, на визнаній з боку нижчого перевазі в досвідченості, воєнній гідності чи навіть просто в моральній досконалості; але зате, як тільки дисципліна заснована, як у нас часто трапляється, на випадковості чи грошовому принципі,— вона завяеди переходить, з одного боку, в бундючність, з другого — в

приховану заздрість і досаду і замість корисного впливу з'єднання мас в одно ціле справляє зовсім протилежний вплив. Людина, що не почуває в собі сили внутрішньою гідністю викликати пошану, інстинктивно боїться зближення з підлеглими й намагається зовнішніми виявами поважності усунути від себе критику. Підлеглі, бачачи самий цей зовнішній, образливий для себе бік,—уже за ним, здебільшого несправедливо, не припускають нічого доброго.

16

Козельцов, перш ніж іти до своїх офіцерів, пішов привітатись із своєю ротою й подивитися, де вона стоїть. Бруствери з турів, фігури траншей, гармати, повз які він проходив, навіть осколки й бомби, об які він спотикався дорогою,— все це, безперестанку освітлюване вогнями пострілів, було йому добре знайоме. Все це яскраво врізалося у нього в пам'яті три місяці тому, протягом двох тижнів, які він, не виходячи, пробув на цьому самому бастіоні. Хоч багато було жахливого в цьому спогаді, якась принадність минулого домішувалася до нього, і він із задоволенням, начебто приємні були проведені тут два тижні, впізнавав знайомі місця та речі. Рота була розташована по захисній стінці до шостого бастіону.

Козельцов увійшов у довгий, зовсім відкритий з боку входу бліндаж, в якому, йому сказали, стоїть дев'ята рота. Буквально ноги ие було куди поставити у всьому бліндажі: так у ньому від самого входу повно було солдатів. З одного боку в ньому світила лойова крива свічка, яку, лежачи, тримав солдатик. Другий солдатик по складах читав якусь книжку, тримаючи її біля самої свічки. В смердючому нів-світлі бліндажа видно було підведені голови, що жадібно слухали читця. Книжка була азбука, і, входячи в бліндаж, Козельцов почув таке:

— "Страх... смер-ті є природже-не почуття люди> ни".

— Здійміть із свічки! — мовив голос.— Книжка гарна.

— "Бог... мій..." — продовжував читець. .

Коли Козельцов спитав фельдфебеля, читець замовк, солдати заворушилися, закашляли, за сякались, як завжди після стриманої мовчанки; фельдфебель, застібаючись, підвівся біля групи читця і, ступаючи через ноги й по ногах тих, яким нікуди було прибрати їх, вийшов до офіцера.

— Здрастуй, брате! Що, це вся наша рота?

— Здравія бажаєм! З приїздом, ваше благородіє! — відповів фельдфебель, весело й приязно дивлячись на Козельцова.— Як здоров'ям поправились, ваше благородіє? Ну, і слава богу! А то ми без вас скучили.

Видно тепер було, що Козельцова любили в роті. В глибині бліндажа почулися голоси: "Старий ротний приїхав, що поранений був, Козельцов, Михайло Семенович", і т. п.; дехто навіть підсунувся до нього, барабанщик привітався.

— Здрастуй, Обанчук! — сказав Козельцов.— Цілий? — Здорові були, хлопці! — сказав він потім, підвищуючи голос.

— Здравія бажаєм! — загуло в бліндажі.

— Як живете, хлопці?

— Погано, ваше благородіє: замучує француз,— отак дурно б'є з-за шанців, та й годі, а в поле не виходить.

— А може, на моє щастя, бог дасть, і вийде в поле, хлопці! — сказав Козельцов.— Уже мені з вами не вперше: знов поб'ємо.

— Раді старатись, ваше благородіє! — сказало кілька голосів.

— Що ж, вони справді сміливі, їх благородіє І страх які сміливі! — мовив барабанщик неголосно,

але так, що чути було, звертаючись до другого солдата, начебто виправдуючись перед ним за слова І ротного командира й переконуючи його, що в них нічого нема чванливого й неправдоподібного.

Від солдатиків Козельцов перейшов у оборонну казарму, до товаришів-офіцерів.

17

У великій кімнаті казарми було тьма люду: морські, артилерійські й піхотні офіцери. Одні спали, другі розмовляли, сидячи на якомусь ящику й лафеті фортечної гармати; треті, утворюючи найбільшу за складом і найгаласливішу групу, сиділи на підлозі, на дпох розстелених бурках, пили портер і грали в карти.

— А! Козельцов, Козельцов! добре, що приїхав, молодець!.. Як рана? — почулося з усіх боків. І тут видно було, що його люблять і раді з його приїзду.

Потиснувши руки знайомим, Козельцов приєднався до гамірної групи, що склалася з кількох офіцерів, які грали в карти. Між ними були теж його знайомі. Вродливий, худорлявий брюнет, з довгим, сухим носом і великими вусами, що продовжувались від щік, банкував білими сухими пальцями, на одному з яких був великий золотий перстень з гербом. Він метав прямо й неакуратно, видимо чимось схвильований і тільки бажаючи здаватися недбалим. Біля нього, з правої руки, лежав, спершись на лікоть, сивий майор, уже добре напідпитку, і з афектацією байдужності понтував на полтинику і зразу ж розплачувався. З лівої руки навпочіпки сидів червоний, з пітним обличчям офіцерик, вимушено

усміхався й жартував, коли били його карти; він ворушив безперестанку одною рукою в порожній кишені шаровар і грав великою маркою, але, очевидно, вже не на чисті, що саме й дратувало вродливого брюнета. По кімнаті, тримаючи в руках велику пачку асигнацій, ходив лисий, з величезним злим ротом, худий і блідий безвусий офіцер і все ставив ва-банк готові гроші й вигравав.

Козельцов випив горілки й підсів до гравців.

— Ану понтирніть, Михаиле Семеновичу! — сказав йому банківник.— Силу грошей, надійсь, привезли.

— Де в мене грошам узятися! Навпаки, останні в місті розтринькав.

— Як же! нагріли, певне, кого-небудь у Сімферополі.

— Справді, мало,— сказав Козельцов, але, видимо не бажаючи, щоб йому вірили, розстебнувся й узяв до рук старі карти.

— Спробувати хіба: чого на світі не буває! і комар, бува, що, знаєте, які штуки витинає. Випити тільки треба для сміливості.

І невдовзі, випивши ще три чарки горілки та кілька склянок портеру, він був уже цілком у настрої всього товариства, тобто в тумані й забутті про дійсність, і програвав останні три карбованці.

За маленьким спітнілим офіцером було записано сто п'ятдесят карбованців.

— Ні, не щастить,— сказав він, недбало готуючи нову карту.

— Потрудіться прислати,— сказав йому банків-ник, на хвилинку перестаючи метати й поглядаючи на нього.

— Дозвольте завтра прислати,— відповів пітний офіцер, встаючи і ще більше перебираючи рукою в порожній кишені.

— Гм! — промимрив банківник і, злісно швиргаючи направо, наліво, докидав талію '.— Одначе так не можна,— сказав він, поклавши карти,— я бастую. Так не можна, Захаре Івановичу,— додав він,— ми грали на чисті, а не на запис.

— Що ж, хіба ви сумніваєтеся в мені? Дивно, справді!

— В кого накажете взяти? — пробурмотів майор, що дуже сп'янів на цей час і виграв десь карбованців з вісім.— Я прислав уже понад двадцять карбованців, а виграв — нічого не одержую.

— Де ж і я візьму заплатити,— сказав банківник,— коли на столі грошей нема?

— Я знати не хочу! — закричав майор, підводячись.— Я граю з вами, з чесними людьми, а не з ними.

Пітний офіцер раптом розпалився:

— Я кажу, що заплачу завтра; як же ви смієте мені грубіянити?

— Я кажу, що хочу! Так чесні люди не роблять, ось що! — кричав майор.

— Та годі, Федоре Федоровичу! — заговорили всі, стримуючи майора. — Облиште!

Але майор, здавалося, тільки й чекав того, аби його просили заспокоїтись, для того, щоб розлюти-

❖

1 Талія — ходж, поки банківник не здасть усієї колоди карт.

тися остаточно. Він раптом схопився й, хитаючись, попрямував до пітного офіцера.

— Я грубіяню? Хто старший за вас, двадцять років своєму цареві служить,— грубіяню? Ах ти, хлопчисько! — раптом запищав він, дедалі більше захоплюючись звуками свого голосу.— Падлюка!

Але спустимо швидше завісу над цією глибоко-сумною сценою. Завтра, сьогодні ж, може, кожен з цих людей весело й гордо піде назустріч смерті і вмре твердо й спокійно; але одна втіха життя в тих умовах, що жахають найхолоднішу уяву, в умовах відсутності всього людського і безнадійності виходу з них, одна утіха є забуття, знищення свідомості. На дні душі в кожного лежить та благородна іскра, яка зробить з нього героя; але іскра та стомлюється горіти яскраво,— настане фатальна хвилина, вона спалахне полум'ям і освітить великі діла.

18

На другий день бомбардування тривало з тією самою силою. Годині об одинадцятій ранку Володя Козельцов сидів у гурті батарейних офіцерів і, вже встигши звикнути до них, придивлявся до нових облич, спостерігав, розпитував і розповідав. Скромна, з деякими претензіями на науковість, розмова артилерійських офіцерів викликала в нього пошану й подобалась йому. А соромлива, невинна і гарна зовнішність Володі схиляла до нього офіцерів. Старший офіцер у батареї, капітан, невисокий рудуватий чоловік, з чубком і гладенькими височками, вихований на старих артилерійських легендах, дамський кавалер і нібито вчений, розпитував Володю про знання його в артилерії, про нові винаходи, ласкаво кепкував з його молодості й гарненького личка і взагалі

поводився з ним, як батько з сином, що дуже приємно було Володі. Підпоручик Дяденко, молодий офіцер, що говорив з хохлацькою вимовою, в обідрати шинелі і з розкошланим волоссям, хоч і говорив дуже голосно й безперестанку ловив нагоду про що-небудь я^овчно посперечатись і мав різкі рухи, все-таки подобався Володі, який під цією грубою зовнішністю не міг не бачити в ньому дуже хорошої і надзвичайно доброї людини. Дяденко пропонував безперестанку Володі свої послуги й доводив йому, що всі гармати в Севастополі поставлено не за правилами. Тільки поручик Черновицький, з високо піднятими бровами, хоч і був найчемніший за всіх і одягнений в сюртук, досить чистий, хоч і не новий, але старанно позалатуваний, і показував золотий ланцюжок на атласній жилетці, не подобався Володі. Він усе розпитував його, що робить цар та військовий міністр, і розповідав йому з ненатуральним .захопленням про подвиги хоробрості, вчинені в Севастополі, шкодував за тим, як мало стрічаєш патріотизму і які робляться нерозсудливі розпорядження і т. д., взагалі виявляв багато знання, розуму й благородних почуттів; але чомусь усе це здавалося Володі завченим і неприродним. Головне, він помічав, що інші офіцери майже не розмовляли з Черновицькнм. Юнкер Вланг, якого він розбудив учора, теж був тут. Він нічого не говорив, але, скромно сидячи в куточку, сміявся, коли було щось смішне, згадував, коли забували щось, подавав горілку й робив цигарки для всіх офіцерів. Чи скромні, чемні манери Володі, який поводився з ним гак само, як з офіцером, і не помикав ним, як хлопчиком, чи приємна зовнішність прнчарували Влангу, як називали його солдати, відмінюючи чомусь у жіночому роді його прізвище, тільки він не зводив своїх добрих, великих дурних очей з обличчя нового офіцера, вгадував наперед й упереджував усі його бажання і весь час перебував у якомусь любовному екстазі, який, звичайно, помітили і взяли на глум офіцери.

Перед обідом змінився штабс-капітан з бастіону й приєднався до їх товариства. Штабс-капітан Краут був білявий, вродливий жвавий офіцер, з великими рудими вусами й бакенбардами; він говорив російською мовою чудово, але занадто правильно й гарно, як на росіянина. В службі і в житті він був такий

самий, як і в мові: він служив прекрасно, був чудовий товариш, найпевніша людина в грошових стосунках; але просто як людина, саме тому, що все це було занадто добре,— чогось у ньому не вистачало. Як усі російські німці, з дивної протилежності ідеальним німецьким німцям, він був практичний до вищої міри.

— Ось він, наш герой з'являється! — сказав капітан саме тоді, як Краут, розмахуючи руками й побризкуючи шпорами, весело входив у кімнату.— Чого хочете, Фрідріху Християновичу: чаю чи горілки?

— Я вже наказав собі чайку поставити,— відповів він,— а горілочки поки що хильнути можна для втіхи душі. Дуже приємно познайомитися; прошу нас любити й поважати,— сказав він Володі, який, уставши, вклонився йому,— штабс-капітан Краут. Мені на бастіоні фейєрверкер 1 казав, що ви прибули ще вчора.

— Дуже вам вдячний за вашу постіль: я ночував на ній.

— Чи спокійно вам тільки було? там одна ніжка зламана; та все нема кому полагодити — в стані ж облоги,— її підкладати треба.

— Ну що, щасливо відчергували? — спитав Дя-денко.

— Та нічого, тільки Скворцову влетіло, та лафет один учора підлагодили. На друзки розбили станину.

Він устав з місця й почав ходити; видно було, що він весь перебував під впливом приємного почуття людини, яка щойно вийшла з небезпеки.

Фейєрверкер — унтер-офіцер в артилерії.

— Що, Дмитре Гавриловичу,— сказав він, трясучи капітана за коліна, — як живете, батечку? Як ваше подання, мовчить іще?

— Нічого ще нема.

— Та й не буде нічого,— заговорив Дяденко,— я вам доводив це раніше.

— Чому ж не буде?

— Тому, що не так написали реляцію '.

— Ах ви, суперечник, суперечник,— мовив Кра-ут, весело всміхаючись,— справжній хохол непоступливий! Ну, от вам на злість же, вийде вам чин поручика.

— Ні, не вийде.

— Вланг, а принесіть мені мою люлечку та набийте,— звернувся він до юнкера, який ураз охоче побіг по люльку.

Краут усіх оживив, розповідав про бомбардування, розпитував, що без нього робилося, заводив з усіма розмови.

19

— Ну, як? ви вже влаштувались у нас? — спитав Краут у Володі.— Вибачте, як вас на ймення й по батькові? У нас, ви знаєте, такий уже звичай в артилерії. Коника верхового придбали?

— Ні,— мовив Володя,— я не знаю, як бути. Я капітанові сказав: у мене коня нема, та й грошей теж нема, поки я не одержу фуражних і подорожніх. Я хочу просити поки що коня в батарейного командира, та боюсь, коли б він не відмовив мені.

о

1 Реляція — донесення про бій.

— Аполлон би Сергійович? — він зробив губами звук, що означав великий сумнів, і подивився на капітана.— Навряд!

— Що ж, відмовить — не біда,—сказав капітан,— гут-то коня, правду сказати, і не треба, а все ж спробувати можна, я спитаю сьогодні.

^ — Як! ви його не знаєте,— втрутився Дяденко,— в іншому чому відмовить, а їм нізащо... хочете парі?..

— Ну, та вже ж відомо, ви завжди суперечите.

— Тому й суперечу, що я знаю, він на інше скупий, а коня дасть, бо йому нема вигоди відмовити.

— Як нема вигоди, коли йому тут по вісім карбованців овес обходиться! — сказав Краут.— Вигода є не тримати зайвого коня!

— Ви просіть собі Шпака, Володимире Семеновичу,— мовив Вланг, повернувшись з люлькою Крау-та,— чудовий коник!

— З якого ви в Сороках у канаву впали? Га? Влаига? — • засміявся штабс-капітан.

— Ні, та що ж ви кажете, по вісім карбованців овес,— не переставав сперечатися Дяденко,— коли в нього довідка по десять з половиною; розуміється, не вигода.

А ще б у нього нічого не залишалося! Не бійсь, ви будете батарейним командиром, то в місто не дасте коня з'їздити!

— Коли я буду батарейним командиром, у мене будуть, батечку, коні по чотири гарнчики їсти; прибутків не буду збирати, не бійтесь.

— Поживемо, побачимо,— мовив штабс-капітан.— І ви будете брати прибуток, і вони, як будуть батареєю командувати, теж будуть рештки в кишеню класти,— додав він, показуючи на Володю.

— Чому ж ви думаєте, Фрідріху Християновичу, що й вони захочуть користуватися? — втрутився Черновицький.— Може, в них маєтність є: то навіщо ж вони стануть користуватися?

— Ні, я вже... вибачте мені, капітане,— почервонівши до вух, сказав Володя,— я вже вважаю це неблагородним.

— Еге-ге! Який він спритний! — сказав Краут.— Дослужитесь до капітана, не те будете говорити.

— Та це однаково; я тільки думаю, що як не мої гроші, то я й не можу їх брати.

— А я вам ось що скажу, юначе,— почав серйознішим тоном штабс-капітан.— Чи ви знаєте, що коли ви командуєте батареєю, то у вас, якщо добре ведете справи, неодмінно залишається в мирний час п'ятсот карбованців, у воєнний — тисяч сім, вісім, і від самих коней. Ну й гаразд. До солдатського харчування батарейний командир не втручається: це вже так споконвіку ведеться в артилерії;, якщо з вас кепський господар, у вас нічого не залишиться. Тепер ви мусите витрачати, супроти положення, на кування — раз (він загнув один палець), на аптеку — два (він загнув другого пальця), на канцелярію — три, на підручних коней по п'ятсот карбованців платять, батечку, а ремонтна1 ціна п'ятдесят, і вимагають, —це чотири. Ви повинні супроти положення коміри перемінити солдатам, на вугілля у вас багато виходить, харчуєте ви офіцерів. Якщо ви батарейний командир, • ви повинні жити пристойно: вам і коляску треба,

і шубу, і всяку штуку, і друге, і третє, і десяте... та

що й казати...

— А головне,— підхопив капітан, що мовчав увесь час,—ось що, Володимире Семеновичу: —

О

і Ремонтування — поповнення коней у війську через купівлю їх у населення.

ви уявіть собі, що людина, як ось я, для прикладу, служить двадцять років спочатку на двісті, а потім на триста карбованців платні в злиднях постійних; то не дати йому хоч за його службу шматок хліба на старість нажити, коли комісіонери за тиждень десятки тисяч наживають?

— Е! та що там! — знову заговорив штабс-капітан.— Ви не поспішайте судити, а поживіть лишень та послужіть.

Володі страшенно стало совісно й соромно за те, що він так нерозважно сказав, і він пробурмотів щось і мовчки слухав далі, як Дяденко з величезним азартом заходився сперечатися й доводити протилежне.

Суперечку припинив прихід полковникового денщика, який кликав їсти.

— А ви сьогодні скажіть Аполлонові Сергійовичу, щоб він вина поставив,— мовив Черновицький, застібаючись, капітанові.— І чого він скупий? Уб'ють, то нікому не дістанеться!

— Та ви самі скажіть,— відповів капітан.

— Ні вже, ви старший офіцер: потрібен порядок у всьому.

20

Стіл було відсунуто від стіни й брудною скатертиною застелено у тій самій кімнаті, в якій учора Володя являвся до полковника. Батарейний командир сьогодні подав йому руку й розпитував про Петербург і про дорогу.

— Ну, панове, хто горілку п'є, будь ласка! Прапорщики не п'ють,— додав він, усміхаючись до Володі.

Взагалі батарейний командир здавався сьогодні зовсім не таким суворим, як учора; навпаки, у нього був вигляд доброго, гостинного господаря й старшого товариша. Але незважаючи на те, всі офіцери, від старого капітана до суперечника Дяденка, самим тим, як вони розмовляли, шанобливо дивлячись у вічі

командирові, і як несміливо підходили один по одному пити горілку, виявляли до нього велику пошану.

Обід складався з великої миски капусняку, в якому плавали жирні шматки яловичини та багато перцю і лаврового листу, з польських зраз із гірчицею та колдунів 1 з не зовсім свіжим маслом. Серветок не було, ложки були жерстяні й дерев'яні, склянок було дві, і на столі стояв тільки графин води, з відбитою шийкою; але обід був не нудний: розмова не стихала. Спочатку мова йшла про Інкерманський бій, в якому брала участь батарея, і з якого кожен

О

1 Колдуни — вареники з м'ясом.

розповідав свої враження та міркування про причини невдачі й замовкав, коли починав говорити сам батарейний командир; потім розмова, природно, перейшла на недостатність калібру легких гармат, на нові полегшені гармати, причому Володя встиг виявити свої знання з артилерії. Але на сучасному жахливому стані Севастополя розмова не зупинялася, начебто кожен занадто багато думав про цю річ, щоб ще говорити про неї. Так само про службові обов'язки, які повинен був виконувати Володя, на його подив і жаль, зовсім не було мови, начебто він приїхав у Севастополь тільки для того, щоб розповідати про полегшені гармати та обідати в батарейного командира. Під час обіду недалеко від дому, в якому вони сиділи, впала бомба. Підлога й стіни задвигтіли, як від землетрусу, і вікна затягло пороховим димом.

— Ви цього, я думаю, в Петербурзі не бачили; а тут часто бувають такі сюрпризи,— сказав батарейний командир.— Подивіться, Вланг, де це лопнула.

Вланг подивився й доповів, що на майдані, і про бомбу більше мови не було.

Перед самим кінцем обіду дідок, батарейний писар, увійшов у кімнату з трьома запечатаними конвертами й подав їх батарейному командирові. "Ось цей вельми потрібний, тільки що козак привіз від начальника артилерії". Всі офіцери мимоволі й з нетерплячим чеканням дивилися на досвідчені в цій справі пальці батарейного командира, що ламали печать конверта і витягали звідти вельми потрібний папір. "Що це могло бути?" — ставив собі запитання кожен. Могло бути зовсім вирушення на відпочинок із Севастополя, могло бути призначення всієї батареї на бастіони.

— Знову! — сказав батарейний командир, сердито жбурнувши на стіл папір.

— Про що, Аполлоне Сергійовичу? — спптав старший офіцер.

— Вимагають офіцера з обслугою на якусь там мортирну батарею. У мене й так тільки четверо офіцерів і обслуги повної в стрій не виходить,— бурчав батарейний командир,— а тут вимагають іще.— Але треба комусь іти, панове,— сказав він, помовчавши трохи,— наказано о сьомій годині бути на Рогатці...1 Послати фельдфебеля! Кому ж іти, панове, вирішуйте, — повторив він.

— Та ось вони ще ніде не були,— мовив Черно-вицький, показуючи на Володю.

Батарейний командир нічого не відповів.

— Так, я хотів би,— сказав Володя, почуваючи, як холодний піт виступив у нього на спині й шиї.

— Ні, навіщо! — перебив капітан.— Звичайно, ніхто не відмовиться, але й напрошуватися не слід; а коли Аполлон Сергійович передає це нам, то кинути жеребок, як і того разу робили.

Усі погодились. Краут нарізав папірців, поскручував їх і насипав у кашкет. Капітан жартував і навіть зважився при цій нагоді попросити вина в полковника, для хоробрості, як він сказав. Дяденко сидів похмурий. Володя всміхався чомусь, Черновицький запевняв, що неминуче йому випаде, Краут був зовсім спокійний.

Володі першому дали вибирати. Він узяв один білетик, що був довший, але одразу ж йому спало на думку перемінити,— взяв другий, трохи менший і товщий, і, розгорнувши, прочитав на ньому: "Іти".

— Мені,— сказав він, зітхнувши.

1 Рогатка — захищений простір між Корніловським і другим бастіоном.

— Ну, і з богом. Ось ви й обстріляєтесь зразу,— мовив батарейний командир, з доброю усмішкою дивлячись на збентежене обличчя прапорщика.— Тільки швидше збирайтесь. А щоб вам веселіше було, Вланг піде з вами за гарматного фейєрверкера.

21

Вланг був надзвичайно вдоволений із свого призначення, жваво побіг збиратися і, одягнений, прийшов допомагати Володі та все умовляв його взяти з собою й ліжко, і шубу, і старі "Отечественные записки", і кавник спиртовий, і інші непотрібні речі. Капітан порадив Володі прочитати спочатку в "Посібнику" 1 про стрільбу з мортир і виписати зразу ж звідти таблицю кутів підвищення. Володя тієї ж миті взявся до діла, і, на подив і радість свою, помітив, що хоч почуття страху небезпеки і, ще більше за те, що він буде боягузом, непокоїло його ще трохи, але зовсім не в тій мірі, в якій це було напередодні. Почасти причиною тому був вплив дня й діяльності, почасти й головне те, що страх, як і кожне сильне почуття, не може в одній мірі тривати довго. Одне слово, він уже встиг перебоятися. Годині о сьомій, тільки що сонце починало ховатися за Миколаївською казармою, фельдфебель увійшов до нього й сповістив, що люди готові і чекають.

— Я Вланзі список віддав. Ви у нього, будь ласка, спитайте, ваше благородіє! — сказав він.

❖

1 "Руководство для артиллерийских офицеров", видапо Безаком.

Чоловік з двадцять артилерійських солдатів у тесаках без приладдя стояли за рогом будинку. Володя разом з юнкером підійшов до них. "Чи сказати їм маленьку промову, чи просто сказати: "Здорові були, хлопці!", чи нічого не сказати? — подумав він.— Та й чому ж не сказати: "Здорові були, хлопці!" — це слід навіть". І він сміливо крикнув своїм звучніш

голоском: "Здорові були, хлопці!" Солдати весело озвалися: молодий, свіжий голосок приємно прозвучав у вухах у кожного. Володя бадьоро йшов попереду солдатів, і хоч серце в нього калатало так, наче він пробіг щодуху кілька верст, хода була легка й обличчя веселе. Підходячи вже до самого Малахо-вого кургану, виходячи на гору, він помітив, що Вланг, який ні на крок не відставав від нього і дома здавався таким хоробрим, безперестанку одступався й нахиляв голову, ніби всі бомби і ядра, що вже дуже часто свистіли тут, летіли прямо на нього. Дехто з солдатиків робив те саме, і взагалі на більшій частині їхніх облич виявлявся якщо не острах, то неспокій. Це остаточно заспокоїло і підбадьорило Володю.

"Так ось я й на Малаховому кургані, який я уявляв зовсім даремно таким страшним! І я можу йти, не кланяючись ядрам, і боюсь навіть значно менше, ніж інші! То я не боягуз?" — подумав він з насолодою й навіть з деяким захватом самовдоволення.

Та це почуття безстрашності й самовдоволення незабаром захиталося від видовища, на яке він натрапив смерком на Корніловській батареї, шукаючи начальника бастіону. Четверо матросів, біля бруствера, за руки й за ноги тримали закривавлений труп якоїсь людини без чобіт і шинелі і розгойдували його, щоб перекинути через бруствер. (На другий день бомбардування не встигали прибирати тіл на бастіонах і викидали їх у рів, щоб вони не заважали на батареях). Володя на хвилину остовпів, побачивши, як труп ударився об верх бруствера й потім поволі скотився звідти в канаву; але, на його щастя, тут-таки начальник бастіону зустрівся йому, дав накази й провідника на батарею та в бліндаж, призначений

для обслуги. Не буду розказувати, скільки ще страхіть, небезпек і розчарувань зазнав наш герой того вечора; як замість такої стрільби, яку він бачив на Волковому поліза всіх умов точності й порядку, що їх він сподівався знайти тут, він побачив дві мортири без прицілів, з яких одна була зім'ята ядром у жерлі, а друга стояла на тріскаx розбитої платформи; як він не міг до ранку добитися робітників, щоб полагодити платформу; як ні один заряд не був тієї ваги, яку зазначено було в

"Посібнику"; як поранило двох солдатів його команди, і як двадцять разів він був на волосинку від смерті. На щастя, для допо-

о

'Волкове поле — стрільбище в Петербурзі.

моги йому призначено було величезного на зріст комендора, моряка, котрий ще від початку облоги був при мортирах і переконав його в можливості ще палити з них; він з ліхтарем водив його вночі по всьому бастіону, зовсім як по своєму городу, і обіцяв на завтра все влаштувати. Бліндаж, до якого привів його провідник, була викопана в кам'яному грунті, на два кубічні сажні, довгаста яма, накрита аршинними дубовими колодами. В ній він і розташувався з усіма своїми солдатами. Вланг, перший, як тільки побачив з аршин низенькі двері бліндажа, прояедгом, попереду усіх, убіг у них і, мало не розбившись об кам'яну підлогу, зашився в куток, звідки вже й не виходив більше. А Володя, коли всі солдати розмістилися попід стінами на підлозі і декотрі закурили люлечки, поставив своє ліжко в кутку, засвітив свічку і, закуривши цигарку, ліг на ліжко. Над бліндажем чути було безперестанні постріли, але не дуже гучно, крім однієї гармати, яка стояла поруч і стрясала бліндаж так сильно, що зі стелі земля сипалась. У самому бліндажі було тихо: тільки солдати, іще не звикши до нового офіцера, зрідка перемовлялися, просячи один одного посунутись чи вогню — люлечку закурити; пацюк шкрябав десь між камінням, або Вланг, який не прийшов іще до пам'яті й дико дивився навкруги, зітхав раптом голосним зітханням. Володя на своєму ліжку в набитому людьми куточку, освітленому однією свічкою, проймався тим почуттям затишку, яке було в нього, коли дитиною, граючись у схованки, бувало, він залазив у шафу чи під материну спідницю і, не переводячи духу, слухав, боявся темряви і разом тішився чимось. Йому було й моторошно трошки і весело.

Хвилин через десять солдатики посміливішали трохи й розговорилися. Ближче до світла й офіцерського ліжка розмістилися люди значніші — два фейєрверкери: один — сивий, старий, з усіма медалями й хрестами, крім георгіївського; другий — молодий, з кантоністів ', який курив кручені цигарки. Барабанщик, як і завжди, взяв на себе обов'язок прислужувати офіцерові. Бомбардири 2 й кавалери 3 сиділи ближче, а вже там, у затінку біля входу, примістились покірні. Між ними й почалася розмова. Приводом для неї був шум чоловіка, який швидко ввалився в бліндаж.

— Чому, брате, на вулиці не посидів? хіба невесело дівчата співають? — мовив один голос.

— Таких пісень співають химерних, що в селі ніколи не чували,— сказав сміючись той, що вбіг у бліндаж.

— А не любить Васін бомбів, ох, не любить! — сказав один з аристократичного кутка.

— Що ж! коли треба, зовсім інша річ! — сказав повільний голос Васіна, який, коли говорив, то всі інші замовкали.— Двадцять четвертого числа так палили принаймні; а то що ж задарма на гівні вб'є, і начальство за це нашому братові спасибі не каже.

— Ось Мельников — той, не бійсь, усе надворі сидить,— сказав хтось.

О

1 Кантоністи — сини солдатів, які від народження належали військовому відомству і навчалися в окремій нижчій військовій школі.

2 Бомбардир — старший з канонірів-рядових у тодішній артилерії.

3 Кавалер — солдат, що мав георгіївського хреста.

— А пошліть його сюди, Мельникова того,— додав старий фейєрверкер,— і справді вб'є так, задарма.

— Що це за Мельников? — спитав Володя.

— А такий у нас, ваше благородіє, дурний солдатик є. Він нічого, хоч би там що, не боїться і тепер усе надворі ходить. Ви на нього звольте подивитись: він з себе на ведмедя скидається.

— Він замову знає,— сказав повільний голос Bacina з другого кутка.

Мельников увійшов у бліндаж. Це був товстий (що надзвичайно рідко буває серед солдатів), рудий, червоний чоловік, з величезним опуклим лобом і вирячкуватими ясно-блакитними очима.

— Що, ти не боїшся бомб? — спитав його Володя.

— Чого боятися бомбів тих! — відповів Мельников, знизуючи плечима й почухуючись,— мене з бомби не вб'ють, я знаю.

— То ти захотів би тут жити?

— А звісно, захотів би. Тут весело! — сказав він, раптом розреготавшись.

— О, то тебе треба на вилазку взяти! Хочеш, я скажу генералові? — мовив Володя, хоч він не знав тут жодного генерала.

— А як не хотіти! Хочу!

І Мельников сховався за інших.

— Давайте в носа, хлопці! У кого карти є? — почувся його квапливий голос.

Справді, незабаром у задньому кутку почалася гра — чути було удари по носу, сміх і козиряння. Володя напився чаю з самовара, що його наставив йому барабанщик, частував фейєрверкерів, жартував, починав розмови з ними, бажаючи заслужити популярність і дуже вдоволений з тієї пошани, яку до нього виявляли. Солдатики теж, помітивши, що пан простий, розговорилися. Один розказував, що незабаром закінчиться стан облоги в Севастополі, що йому надійний флотський чоловік розказував, як Кістентин царів брат, з мериканським флотом іде нам на виручку, ще — як незабаром умова буде, щоб не палити два тижні і відпочинок дати, а коли хто випалить, то за кожний постріл сімдесят п'ять копійок штрафу платитимуть.

Васін, котрий, як устиг роздивитись Володя, був маленький, з великими добрими очима, бакенбардист, розказав при загальній спочатку мовчанці, а потім реготі, як, коли він приїхав у відпустку, спочатку йому були раді, а потім батько став його посилати на роботу, а по жінку лісничий поручик дрожки присилав. Усе це надзвичайно потішало Володю. Він не тільки не почував щонайменшого страху чи невдоволення від тісноти й важкого духу в бліндажі, але йому надзвичайно легко й приємно було.

Уже багато солдатів хропло. Вланг теж простягся на підлозі, і старий фейєрверкер, розстеливши шинелю, хрестячись, бубонів молитви перед сном, коли Володі захотілося вийти з бліндажа — подивитись, що надворі робиться.

— Підбирай ноги! — закричали один одному солдати, щойно він устав; і ноги, підібгавшись, дали йому дорогу.

Вланг, який, здавалося, спав, раптом підвів голову і схопив за полу шинелі Володю.

1 Кістентин — Костянтин, син Миколи I, брат Олександра II, в 1855 році керував флотом і морським відомством.

— Ну годі, не ходіть, як можна! — заговорив він слізливо-переконливим тоном: — Ви ж іще не знаєте; там безперестанку падають ядра; краще тут...

Але, незважаючи на просьби Вланга, Володя вибрався з бліндажа й сів на порозі, на якому вже сидів, перезуваючись, Мельников.

Повітря було чисте й свіже — особливо після бліндажа; ніч була ясна й тиха. За гуркотом пострілів чути було звук коліс возів, що привозили тури, і гомін людей, які працювали на пороховому погребі. Над головами стояло високе зоряне небо, по якому безперестанку пробігали вогненні смуги бомб; ліворуч, з аршин, маленький отвір вів у другий бліндаж, в отвір видно було ноги й спини матросів, що жили там, і чути було п'яні голоси їх; спереду видно було підвищення порохового погреба, повз який мелькали постаті зігнутих людей і на якому, з самого верху, під кулями й бомбами, що безперестанку свистіли в цьому місці, стояла якась висока постать в чорному пальті, з руками в кишенях, і ногами притоптувала землю, яку мішками носили туди інші люди. Часто

і

бомба пролітала і рвалася дуже близько від погреба. Солдати, що носили землю, пригиналися, звертали вбік; а чорна постать не рухалась, спокійно втоптуючи землю ногами, і все в тій самій позі залишалася на місці.

— Хто той чорний? — спитав Володя у Мельникова. .

— Не можу знати; піду подивлюся.

— Не йди, не треба.

Але Мельников, не слухаючи, встав, підійшов до чорного чоловіка й дуже довго так само байдуже й нерухомо стояв біля нього.

— Це погрібний, ваше благородіє! — сказав він, повернувшись,— погрібець пробило бомбою, то піхотні землю носють.

Зрідка бомби летіли прямо, здавалося, до дверей бліндажа.

Тоді Володя ховався за ріг і знов висовувався, дивлячись угору, чи не летить іще сюди. Хоч Вланг кілька разів з бліндажа благав Володю вернутися, він годин три просидів на порозі, знаходячи якусь'втіху у випробуванні долі та спостереженні за льотом бомб. Під кінець вечора уже він знав, звідки скільки стріляє гармат і куди лягають їх снаряди.

23

Другого дня, двадцять сьомого числа, після деся-тигодинного сну, Володя, свіжий, бадьорий, рано-вранці ВИЙШОВ на ріг бліндажа. Вланг теж був виліз разом з ним, але від першого звуку кулі стрімголов, пробиваючи собі головою дорогу, сторчака впав назад у бліндаж, під загальний регіт солдатиків, що теж здебільшого повиходили надвір. Тільки Васін,

старий фейєрверкер та кілька інших виходили рідко в траншею; решти не можна було вцержати: всі повисипали на свіже вранішнє повітря із смердючого бліндажа і, незважаючи на таке ж сильне, як і напередодні, бомбардування, розташувалися хто біля порога, хто під бруствером. Мельников уже з самого світанку походжав по батареях, байдуже поглядаючи вгору.

Біля порога сиділо двоє старих і один молодий кучерявий солдат, із жидів на вигляд. Солдат цей, піднявши одну з куль, що валялася тут, і черепком розплющивши її об камінь, ножем вирізав з неї хрест на манір

георгіївського; інші, розмовляючи, дивилися на його роботу. Хрест, справді, виходив дуже гарний.

— А що, як іще постоїмо тут скільки-небудь,— говорив один з них,— то після замирення всім у відставку 1 строк вийде.

— Як же! мені і то тільки чотири роки до відставки залишилося, а тепер п'ять місяців простояв у Сівастополі.

— Для відставки не враховується, чуєш,— сказав інший.

У цей час ядро просвистіло над головами тих, що розмовляли, і за аршин ударилось від Мельникова, що підходив до них по траншеї.

— Мало не вбило Мельникова,— сказав один.

— Не вб'є,— відповів Мельников.

— Ось на ж тобі хреста за хоробрість,— сказав молодий солдат, що робив хреста, віддаючи його Мельникову.

— Ні, брате, тут, значить, місяць за рік для всього лічиться — про це наказ був,— ішла розмова далі.

О

Тогочасна військова служба солдата тривала 25 років.

— Як не кажи, безпремінно після замирення зроблють парад царський в Аршаві, і коли не відставка, то в безстрокові випустять.

У цей час висклива, що десь була зачепилась, кулька пролетіла над самими головами і вдарилась об камінь.

— Гляди, ще до вечора в чисту вийдеш,— сказав один із солдатів.

І всі засміялись.

І не тільки до вечора, а через дві години вже двоє з них дістали чисту, а п'ятеро були поранені; але інші жартували так само.

Справді, на ранок дві мортирки були вже доведені до такого стану, що можна було стріляти з них.

Годині о десятій, за одержаним наказом від начальника бастіону, Володя викликав свою команду і з нею разом пішов на батарею.

В людях не помітно було й краплини того почуття страху, яке виявлялося вчора, як тільки вони взялися до діла. Тільки Вланг не міг перемогти себе: ховався й гнувся все так само, і Васін втратив свій спокій, метушився й присідав безперестанку. А Володя був у надзвичайному захваті: йому й на думку не спадало про небезпеку. Радість, що він виконує добрий свій обов'язок, що він не тільки не боягуз, а навіть хоробрий, почуття командування й присутність двадцяти чоловік, які, він знав, з цікавістю дивилися на нього, зробили з нього справжнього молодця. Він навіть пишався своєю хоробрістю, хизувався перед солдатами, вилазив на банкет і навмисно розстебнув шинелю, щоб його помітніше було. Начальник бастіону, що обходив у цей час своє господарство, за його словами, хоч як він звик за вісім місяців до всяких видів хоробрості, не міг не помилуватися з цього гарненького хлопчика в розстебнутій шинелі, з-нід якої видно було червону сорочку, що охоплювала білу ніжну шию, з розпаленим обличчям і очима хлопчика, який плескав руками і дзвінким голоском командував: "Перша, друга!" — і весело вибігав на бруствер, щоб подивитися, куди падає його бомба. О пів на дванадцяту стрільба з обох боків затихла, а рівно о дванадцятій годині почався штурм Малахового кургану, другого, третього і п'ятого бастіонів.

24

По цей бік бухти, між Інкерманом і Північним укріпленням, на горбі телеграфу, десь над полудень стояли два моряки, один — офіцер, що дивився в трубу на Севастополь, і другий, який разом з козаком тільки що під'їхав до великої віхи.

Сонце світило і високо стояло над бухтою, яка гралася із своїми кораблями, що стояли, і вітрилами та човнами, що рухалися, веселим і теплим блиском. Легкий вітрець ледь ворушив листя засихаючих дубових кущів біля телеграфу, надимав вітрила човнів і колихав хвилі. Севастополь, усе той самий, із своєю недобудованою церквою, колоною, набережною, з бульваром, що зеленів на горі, і гарною будівлею бібліотеки, із своїми маленькими блакитними бухточками, повними щогл, мальовничими арками водопроводів і з хмарами синього порохового диму, освітлюваними іноді багряним полум'ям пострілів; усе той самий гарний, святковий, гордий Севастополь, оточений з одного боку нтовтими димучими горами, з другого — яскраво-синім морем, що виблискувалр проти сонця, виднівся по той бік бухти. Над обрієм моря, по якому тяглася смуга чорного диму якогось пароплава, повзли довгі білі хмари, віщуючи вітер. По всій лінії укріплень, особливо по горах лівого боку, по кілька зразу, безперестанку, з блискавкою, що її видно було іноді навіть в полудневому світлі, народжувались клубки густого, стиснутого білого диму, розростались, набираючи різних форм, здіймалися й темніше забарвлювались на небі. Димки ті, мигтячи то там, то тут, народжувались по горах, на батареях ворожих, і в місті, високо в небі. Звуки вибухів не стихали і, переливаючись, стрясали повітря...

Близько дванадцятої години димки стали появлятися рідше й рідше, повітря менше коливалося від гуркоту.

— А другий бастіон уже зовсім не відповідає,— сказав гусарський 1 офіцер, що сидів верхи,— весь розбитий! Жах!

— Та й Малахів хіба на три їхні постріли посилає одного,— відповів той, що дивився в трубу.— Це мене лютить, чого вони мовчать. Ось знову прямо в Корніловську влучила, а вона нічого не відповідає.

— А подивись, о дванадцятій годині, я казав, вони завжди перестають бомбардувати. От і сьогодні так само. Поїдемо краще снідати... нас чекають уже тепер... нема чого дивитися.

— Стривай, не заважай! — відповів той, що дивився в трубу, особливо жадібно дивлячись на Севастополь.

— Що там? що?

— Рух у траншеях, густі колони йдуть.

— Та й так видно,— сказав моряк,— ідуть колонами. Треба дати сигнал.

— Дивись, дивись! вийшли з траншеї.

Справді, простим оком видно було, як начебто темні плями рухалися з гори через балку від французьких батарей до бастіонів. Попереду цих плям видно було темні смуги вже біля нашої лінії. На бастіонах спалахнули в різних місцях, ніби перебігаючи, білі димки пострілів. Вітер доніс звуки рушничної, густої, як дощ б'є по вікнах, перестрілки. Чорні смуги рухалися в самому диму, ближче й ближче. Звуки стрільби, посилюючись і посилюючись, злилися в довгий перекотистий гуркіт. Дим, здіймаючись частіше

•О

1 Гусари — легка кавалерія в царській армії.

й частіше, розходився швидко по лінії і злився, нарешті, весь в одну лілувату хмару, що звивалася й розвивалася і в якій де-не-де ледь мигтіли вогні й чорні цятки,— всі звуки з'єдналися в одну перекотисту тріскотняву.

— Штурм! — сказав офіцер з блідим обличчям, віддаючи трубку морякові.

Козаки проскакали по дорозі, офіцери верхи, головнокомандувач у колясці і з почтом проїхав мимо. На кожному обличчі видно було важке хвилювання й сподівання чогось жахливого.

— Не може бути, щоб узяли! — сказав офіцер на коні.

— їй-богу, прапор! подивись! подивись! — сказав другий, задихаючись і відходячи від труби,— французький на Малаховому!

— Не може бути!

25

Козельцов-старший, що встиг відігратися за. ніч і знову спустити все, навіть золоті, зашиті в обшлагу, перед світанком спав іще нездоровим, тяжким, але міцним сном, у оборонній казармі п'ятого бастіону, коли, повторюваний різними голосами, пролунав фатальний крик:

— Тривога!..

— Чого ви спите, Михайле Семеновичу! Штурм! — крикнув йому чийсь голос.

— Мабуть, школяр якийсь,— сказав він, розплющивши очі й не вірячи ще.

Але раптом він побачив одного офіцера, що бігав без будь-якої видимої мети з кутка в куток, з таким блідим зляканим обличчям, що він усе зрозумів. Думка, що його можуть вважати за боягуза, який не хотів вийти до роти в критичну хвилину, вразила його страшенно. Він скільки духу побіг до роти. Стрільба гарматна закінчилась; але тріскотіння рушниць було в повному розпалі. Кулі свистіли не по одній, як штуцерні, а роями, як зграя осінніх пташок пролітає над головами. Усе те місце, на якому стояв учора його батальйон, було повите димом, було чути недружні крики й вигуки. Солдати, поранені й непо-ранені, юрбами траплялися йому назустріч. Пробігши що кроків з тридцять, він побачив свою роту, що притулилась до стінки, і обличчя одного із своїх солдатів, але бліде-бліде, злякане. Інші обличчя були такі самі.

Почуття страху мимоволі передалось і Козельцо-ву: мороз пробіг йому по шкірі.

— Захопили Шварца 1 — сказав молодий офіцер, у якого зуби цокотіли один об один.— Усе пропало!

— Дурниці,— сказав сердито Козельцов і, бажаючи розпалити себе жестом, вихопив свою маленьку залізну тупу шабельку й закричав: — Уперед, хлопці! Ура-а!

Голос був звучний і лункий; він розпалив самого Козельцова. Він біг уперед уздовж траверса; чоловік з п'ятдесят солдатів з криками побігло за ним. Коли вони вибігли з-за траверса на відкриту площадку, кулі посипались буквально як град; дві вдарились у нього, але куди і що вони зробили — контузили, поранили його, він не мав часу вирішити. Спереду, в щму, видно було йому вже сині мундири, червоні панталони й чути неросійські крики; один француз стояв на бруствері, махав шапкою і кричав щось. Козельцов був певен, що його вб'ють; це саме й надавало йому відваги. Він біг уперед і вперед. Кілька

О

1 Шіпрціист.кий редут.

солдатів випередили його; інші солдати показалися звідкись збоку й бігли теж. Сині мундири залишались на тій самій віддалі, тікаючи від нього назад до своїх траншей, але під ногами траплялися поранені й убиті. Коли добігли вже до зовнішнього рову, все ЗМІГТТЯ-ЛОСЯ в очах у Козельцова, і він відчув біль у грудях і, сівши на банкет, з величезною насолодою побачив в амбразуру, як юрби синіх мундирів безладно тікали до своїх траншей, і як по всьому полю лежали вбиті й повзали поранені в червоних штанах і синіх мундирах.

Через півгодини він лежав на носилках, біля Миколаївської казарми, і знав, що його поранено, але болю майже не відчував; йому хотілося тільки напитися чогось холодного й лягти спокійніше.

Маленький, товстий, з великими чорними бакенбардами лікар підійшов до нього й розстебнув шинелю. Козельцов через підборіддя дивився на те, що робить лікар з його раною, і на обличчя лікаря, але болю ніякого не відчував. Лікар накрив рану сорочкою, обтер пальці об поли пальта і мовчки, не. дивлячись на пораненого, відійшов до другого. Козельцов підсвідомо стежив очима за тим, що робилося перед ним. Згадавши те, що було на п'ятому бастіоні, він з надзвичайно відрадним почуттям самовдоволення подумав, що він добре виконав свій обов'язок, що вперше за всю свою службу він вчинив так добре, як тільки можна було, і нічим не може докорити собі. Лікар, перев'язуючи другого пораненого офіцера, сказав щось, показуючи на Козельцова священикові з великою рудою бородою, з хрестом, що стояв тут.

— Що, я помру? — спитав Козельцов у священика, коли той підійшов до нього.

Священик, не відповідаючи, прочитав молитву й подав хреста пораненому.

Смерть не злякала Козельцова. Він узяв слабкими руками хреста, притулив його до губ і заплакав.

— Що, вибито французів скрізь? — спитав він священика.

— Скрізь перемога за нами зосталась,— відповів священик, що вимовляв на о, приховуючи від пораненого, щоб не засмутити його, те, що на Малаховому кургані вже маяв французький прапор.

— Слава богу, слава богу,— промовив поранений, не відчуваючи, як сльози текли по його щоках, і по-ймаючись невимовним захватом від свідомості того, що він зробив геройську справу.

Думка про брата майнула на мить у його голові. "Дай бог йому такого самого щастя",— подумав він.

26

Та не така доля чекала Володю. Він слухав казку, яку розказував йому Васін, коли закричали: "Французи йдуть!" Кров прилила вмить до серця Володі, і він відчув, як похололи й зблідли його щоки. Якусь секунду він залишався нерухомим: але, глянувши навколо, він побачив, що солдати досить спокійно застібали шинелі й вилазили один по одному; один навіть — здається, Мельников — жартівливо сказав:

— Виходь з хлібом-сіллю, хлопці!

Володя разом з Влапгою, який ні на крок не відставав від нього, виліз із бліндажа й побіг на батарею. Артилерійської стрільби ні з того, ні з другого боку зовсім не було. Не так вигляд спокою солдатів, як жалюгідного, неприховуваного боягузтва юнкера розпалив його. "Невже я можу бути схожим на нього?" — подумав він і весело підбіг до бруствера, біля якого стояли його мортирки. Йому ясно видно було, як французи бігли до бастіону чистим полем і як юрби їх з блискучими проти

сонця багнетами ворушилися в найближчих траншеях. Один, маленький, широкоплечий, в зуавському мундирі, із шпагою в руці, біг попереду й перестрибував через ями. "Стріляти картеччю!" — крикнув Володя, збігаючи з банкета; але вже солдати розпорядилися без нього, і металічний звук випущеної картечі просвистів у нього над головою, спочатку з однієї, потім з другої мортири. "Перша! друга!" — командував Володя, перебігаючи в диму від однієї мортири до другої й зовсім забувши про небезпеку. Збоку чути було близьке тріскотіння рушниць нашого прикриття й метушливі крики.

Раптом разючий крик розпачу, повторений кількома голосами, почувся ліворуч: "Обходять! Обходять!" Володя оглянувся на крик. Чоловік з двадцять французів показалися ззаду. Один з них, з чорною бородою, в червоній фесці, вродливий чоловік, був попереду всіх, але, добігши кроків на десять до батареї, спинився й вистрілив і потім знову побіг уперед. Якусь секунду Володя стояв як скам'янілий, і не вірив очам своїм. Коли він опам'ятався й оглянувся, поперед нього були на бруствері сині мундири й навіть один, спустившись, заклепував гармату. Навколо нього, крім Мельникова, убитого кулею біля нього, і Вланга, що вхопив раптом у руки хандшпуг 1 і з лютим виразом обличчя й опущеними зіницями кинувся вперед, нікого не було. "За мною, Володимире Семеновичу! За мною! Пропали!" — кричав розпачливий голос Вланга, що хандшпугом махав на французів,

О

1 Хандшпуг — важіль для повертання гармат і підіймання вантажів.

які зайшли ззаду. Люта постать юнкера спантеличила їх. Одного, переднього, він ударив по голові, інші мимоволі спинилися, і Вланг, усе оглядаючись, з розпачливим криком: "За мною, Володимире Семеновичу! Чого ви стоїте! Тікайте!" — підбіг до траншеї, в якій лежала наша піхота, стріляючи у французів. Ускочивши в траншею, він знову висунувся з неї, щоб подивитися, що робить його обожнюваний прапорщик. Щось у

шинелі ниць лежало на тому місці, де стояв Володя, і весь цей простір був уже захоплений французами, що стріляли в наших.

27

Вланг знайшов свою батарею на другій оборонній лінії. З двадцяти солдатів, які були на мортирній батареї, врятувалося тільки восьмеро.

О дев'ятій годині вечора Вланг з батареєю на пароплаві, повному солдатів, гармат, коней і поранених, переправлявся на Північну. Пострілів ніде не було. Зірки так само, як і минулої ночі, яскраво блищали на небі; але сильний вітер колихав море. На першому і другому бастіонах спалахували по землі блискавки; вибухи стрясали повітря й освітлювали навколо себе якісь химерні речі й каміння, що злітали в повітря. Щось горіло біля доків, і червоне полум'я відбивалось у воді. Міст, заповнений людьми, освітлювався вогнем з Миколаївської батареї. Велике полум'я стояло, здавалося, над водою на далекому миску Олександрійської батареї й освітлювало низ хмари диму, що стояв над ним, і ті ж самі, що й учора, спокійні, зухвалі вогні блищали в морі на далекому ворожому флоті. Свіжий вітер колихав бухту. При світлі заграви пожени видно було щогли наших потопаючих кораблів, які повільно, дедалі глибше йшли під воду. Гомону не чути було на палубі; тільки крізь рівномірний звук розрізуваних хвиль і пари чути було, як коні пирхали й тупали ногами на шаланді, чути було командні слова капітана і стогін поранених. Вланг, що не їв цілий день, дістав шматок хліба з кишені й почав жувати, але раптом, згадавши про Володю, заплакав так голосно, що солдати, які були біля нього, почули.

— Ач, сам хліб їсть, а сам плаче, Вланга наш,— сказав Васін.

— Дивно! — сказав другий.

— Ач, і наші казарми підпалили,— говорив він, зітхаючи,— і скільки там нашого брата пропало; а ні за що французові дісталося!

— Та хоч самі живі вийшли, і то слава тобі, господи,— сказав Васін.

— А все-таки жаль!

— Та чого жаль? Хіба він тут розгуляється? Як же! Дивись, наші знову одберуть. Уже скільки б нашого брата не пропало, а, свята правда, звелить амператор — і відберуть. Хіба наші так залишать йому? Як же! На ось тобі голі стіни, а шанці ж усі повисаджували в повітря. Не бійся, свій значок на кургані поставив, а до міста не сунеться. Зажди, ще розрахунок буде з тобою справжній — дай час,—закінчив він, звертаючись до французів.

— Звісно, буде! — сказав другий з переконливістю.

По всій лінії севастопольських бастіонів, що стільки місяців кипіли незвичайним енергійним життям, стільки місяців бачили змінюваних смертю героїв, що один за одним помирали, і стільки місяців збуджували страх, ненависть і, нарешті, захоплення ворогів,— на севастопольських бастіонах уже ніде нікого не було. Все було мертве, дике, жахливе — але не тихе: все ще руйнувалося. На поритій свіжими вибухами землі, що обсипалася, скрізь валялись понівечені лафети, придушивши людські російські і ворожі трупи, важкі, замовклі назавжди чавунні гармати, страшною силою скинуті в ями і до половини засипані землею, бомби, ядра, знову трупи, ями, уламки колод, бліндажів, і знову мовчазні трупи в сірих і синіх шинелях. Усе це часто здвигалося ще й освітлювалось багровим полум'ям вибухів, що не переставали стрясати повітря.

Вороги бачили, що щось незрозуміле творилося в грізному Севастополі. Вибухи ці і мертва мовчанка на бастіонах примушували їх здригатися; але вони не сміли вірити ще під впливом дужого, спокійного відпору дня, щоб зник їх непохитний ворог, і мовчки, не ворушачись, з трепетом чекали кінця похмурої ночі.

Севастопольське військо, як море в мерехтливу похмуру ніч, зливаючись, розвиваючись і тривожно тремтячи всією своєю масою, колихаючись біля бухти по мосту і на Північній, повільно рухалося в непроглядній темряві геть від місця, на якому стільки воно залишило хоробрих братів,— від місця, всього облитого його кров'ю; від місця, що його одинадцять місяців обороняли від удвоє сильнішого ворога, і що його тепер звелено було залишити без бою.

Незрозуміло тяжким було для кожного росіянина перше враження від цього наказу. Друге почуття було страх переслідування. Люди почували себе беззахисними, як тільки залишили ті місця, на яких звикли битися, і тривожно товпилися в темряві біля входу на міст, що його хитав сильний вітер. Стикаючись багнетами і товплячись полками, екіпая^ами й ополченнями, тиснулася піхота, проштовхувались кінні офіцери з наказами, плакали й благали жителі й денщики з поклажею, якої не пропускали; гуркочучи колесами, пробивалась до бухти артилерія, що поспішала відходити. Незважаючи на захоплення різноманітними метушливими справами, почуття самозбереження й бажання вибратися якнайшвидше з цього страшного місця смерті було в душі кожного. Це почуття було і в смертельно пораненого солдата, що лежав між п'ятьмастами таких самих поранених на кам'яній підлозі Павлівської набережної і просив

у бога смерті, і в ополченця, що з останніх сил втиснувся в щільну юрбу, щоб дати дорогу генералові, який проїздив верхи, і в генерала, що твердо розпоряджався переправою і стримував поквапливість солдатів, і в матроса, який потрапив у батальйон, що рухався, і якого до втрати подиху стиснуло колихли-вою юрбою, і в пораненого офіцера, що його на носилках несли четверо солдатів і, зупинені народом, що збився тут, поклали на землю біля Миколаївської батареї, і в артилериста, що шістнадцять років служив при своїй гарматі і, через не зрозумілий йому наказ начальства, спихав гармату за допомогою товаришів з крутого берега в бухту, і у флотських, які тільки що вибили закладки в кораблях і, жваво веслуючи, на баркасах відпливали від них. Виходячи на той бік мосту, майже кожен солдат скидав шапку й хрестився. Але за цим

почуттям було інше, важке, глибше почуття, що ссало душу: то було почуття, ніби схоже на каяття, сором і злість. Майже кожен солдат, глянувши з Північної сторони на залишений Севастополь, з невимовною гіркотою в серці зітхав і погрожував ворогам.

27 грудня. Петербург